

УДК: 159.9.01(091)(477)
№ держреєстрації: № 0112U001470
Інв. №

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2;
тел. (044) 288-33-20

«З А Т В Е Р Д Ж У Ю»

Директор

Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН
України, дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.

_____ Максименко С.Д.

"__" _____ 201_ р.

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ

**”ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ПРОВІДНИХ ІДЕЙ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ”**
(ЗАКЛЮЧНИЙ)

Науковий керівник НДР,
в.о. зав. лабораторією історії психології
ім. В.А.Роменця
доктор психологічних наук

Турбан В.В.

Київ – 2014

Результати цієї роботи розглянуто Вченою радою Інституту психології імені
Г. С. Костюка НАПН України, протокол № 11 від 25.12.2014

РЕФЕРАТ

Звіт складається з тексту розміщеного на ___ сторінках.

Ключові слова: психологічна думка, психологічне вчення, психологічні школи, історична пам'ять, персоналізм, ментальність, етнокультурний простір, звичаєвість, національна свідомість, особистість, етика, мораль, самореалізація, героїка, вчинок.

Мета роботи – з'ясувати історичні передумови, особливості та специфіку провідних ідей в українській психологічній думці й визначити провідні напрями, психологічні школи, позиції психології як науки в Україні. Розробити концепцію, яка розкривала б структуру і зміст національного психологічного простору і втілення її у ментально-свідомісній парадигмі, яка міститиме у собі особливості становлення психологічних шкіл, що уособлюються у аксіологічній, свідомісно-етичних системах та етико-моральних цінностях української нації.

Об'єктом дослідження є психологічна думка в часопросторі України.

Предмет дослідження - становлення провідних ідей в українській психологічній думці.

Основні методи дослідження: загальні методи: аналіз та узагальнення даних наукової літератури та інших джерел за темою дослідження, класифікація, історико-психологічний аналіз та реконструкція, а також системний, структурно-функціональний, порівняльно-ретроспективний, індуктивно-дедуктивний, аналогії та моделювання. У процесі застосування концептуальних понять і категорій – метод рефлексії. Першорядне значення матимуть структуралістський і постструктуралістський методи. Істотного значення набув аналіз історико-психологічних феноменів як герметичної структури. Феномен виокремлювався як замкнена структура. Й у такій, звісно, умоглядній якості, розглядатиметься як «ідеальний тип» (М. Вебер). Постструктуралістський метод уможливив розкриття кореляції структури-феномену та соціально-психологічного середовища в історії вітчизняної психологічної науки.

Дослідження здійснювалося у чотири етапи (2012 – 2014 рр.): на першому – здійснили теоретичний аналіз первинних джерел та розробили методологічні засади дослідження; на другому – здійснили аналіз процесу і тенденції становлення концептуальних засад психологічної думки в Україні; на третьому – провели теоретичне узагальнення аналітичного матеріалу й розроблення підсумкової концепції.

Наукова новизна дослідження. Становлення провідних ідей української психологічної думки та психологічної науки розгорталось відповідно до зміни загальноєвропейських світоглядних парадигм і культури; властиві українському суспільству соціальні практики, ціннісні уявлення й орієнтації постають у релігійних, філософських і наукових працях українських авторів як особливі предмети рефлексії.

Уперше історико-психологічний аналіз становлення провідних ідей в українській психологічній думці дав змогу запропонувати якісно інший підхід, що ґрунтується на плюралістичному баченні розвитку психології другої половини XIX – XX ст. Основою цього підходу є розроблена нова, більш повна і більш диференційована типологія напрямків психології другої половини XIX, а також, всього XX сторіччя.

Показано, що у другій половині XIX сторіччя в українській науці означилися чотири основних, методологічно і світоглядно різних і багато в чому полярних напрямки вивчення та розуміння людини: природничо-науковий, емпірико-філософський, релігійно-філософський і духовно-академічний. Запропоновані психологічні напрями відтворюють важливість і значущість психологічних учень і програм, що існували в той час.

Для обґрунтування нового методологічного підходу *розглянуто і попередньо потрактовано* психологічні погляди вітчизняних мислителів: П.Д. Юркевича, М.Я. Горота, Г.І.Челпанова, В.В.Зеньковського, І.О.Сікорського, Г.С. Костюка та ін. *Започатковується* реконструкція окремих фрагментів вітчизняної історії психології, виходячи з іншого деїдеологізованого і деміфологізованого бачення цієї історії. Соціальний ефект роботи зумовлений надзвичайно важливим державотворчим потенціалом, здатним істотно впливати на розвиток національної та державницької свідомості, на що й спрямована НДР.

Умови одержання звіту: За договором, 01171. Київ — 171, вул. Горького 180 УкрІНТЕІ.

СПИСОК АВТОРІВ

- Керівник НДР
зав. лабораторії
історії психології
ім. В.А.Роменця,
доктор психол. наук
Старший науковий
співробітник
канд. психол. наук
Старший науковий
співробітник
канд. пед. наук
Провідний науковий
співробітник,
канд. психол. наук
Старший науковий
співробітник
канд. психол. наук
Провідний науковий
співробітник,
канд. психол. наук
Старший науковий
співробітник
Провідний науковий
співробітник,
доктор. психол. наук
Старший науковий
співробітник
канд. психол. наук
Науковий співробітник
- Молодший науковий
співробітник
Старший науковий
співробітник
канд. психол. наук
Провідний науковий
співробітник,
канд. психол. наук
- Турбан В.В.
(вступ, висновки, розділ 1.1.),
- Маслюк А.М.
(розділ 1.2)
- Шусть В.В.
(розділ 1.3)
- Рожественський Ю.Т.
(розділ 2.1)
- Мельник О.А.
(розділ 2.2)
- Летцев В.М.
(розділ 2.3)
- Музичук О.О.
(розділ 2.4)
- Сердюк Л.З.
(розділ 3.1)
- Поклад І.М.
(розділ 3.2)
- Гаврилкова К.В.
(розділ 3.3)
- Скальська Л.О.
(розділ 3.3)
- Білоконь І.В.
(розділ 4.1)
- Чепа М.-Л.А.
(розділ 4.2)

ЗМІСТ

I. Вступ.....	5
II. Основна частина.....	9
1. Історичні передумови, особливості та специфіка провідних ідей в українській психологічній думці.....	9
1.1. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології.....	9
1.2. Проблема формування психіки українського народу.....	11
1.3. Ціннісно-культурні детермінанти становлення психологічного простору українців.....	13
2. Визначальні концепції розвитку психологічної думки в Україні	
2.1. Психологічна освіта в Київській духовній семінарії у переакадемічний період (1817-1819).....	16
2.2. Формування предметної області психологічної науки (на прикладі імператорського Київського університету св. Володимира у першій половині XIX століття).....	19
2.3. Вітчизняна психологія другої половини XIX – початку XX ст.: інший погляд на історію становлення та пріоритети вивчення.....	21
2.4. Становлення української психології в другій половині XX століття.....	23
3. Вибрані питання історії класичних учень в українській психології.....	25
3.1. Розвиток в українській психології провідних ідей Г.С. Костюка.....	25
3.2. Ідея суб'єктивної активності в концепції Г.С. Костюка.....	27
3.3. Видатний внесок І.О.Сікорського у розвиток вікової та педагогічної психології.....	28
4. Психологічні трактування новітніх соціальних і політичних процесів в Україні.....	32
4.1. Динаміка політичних настановлень молоді в Україні з 1991 р. по 2013 р.	32
4.2. Проблеми становлення української індигенної психології у 1991-2011 рр.....	35
Післямова	38

ВСТУП

Актуальність проблеми. Вивчення історії провідних ідей психологічної думки в Україні є одним із найактуальніших завдань, що постали перед сучасною фундаментальною наукою. Останнім часом вийшла низка праць, в яких частково розв'язується означена проблема. Однак у більшості з них розглядаються тільки питання історії психології Наддніпрянської України, але залишається нерозкритою історія власне становлення й розвитку провідних ідей психологічної думки України останньої чверті ХІХ — першої половини ХХ століття.

Як відомо, Україна наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття входила до складу різних держав. Більша частина української етнічної території належала до Російської імперії. Західна частина українських земель перебувала під владою Австро-Угорщини (Східна Галичина й Північна Буковина входили до складу Австрії, а Закарпатська Україна — до Угорщини). Хоча розвиток психології в кожному з регіонів України відбувався в руслі світової науки, але ж мав і свою специфіку, яку необхідно вивчати.

Історія розвитку психологічної думки в Україні, окреслена через наявність та логіку становлення психологічних шкіл ще не розроблялася. Тепер, коли в Україні йдуть активні процеси усвідомлення національної історії, культури, науки, необхідно дослідити, як вони розвивалися в різних регіонах, в якій спосіб відбувалося становлення фундаментальних наукових концепцій вітчизняної психологічної науки. Ці знання не лише збагатять нас інформацією про погляди різних учених, вони дадуть змогу побачити місце вітчизняної науки у світовій науці: її загальні риси, з одного боку, і своєрідність — з іншого. Тому подана тема дослідження, яка висвітлює раніше не досліджені аспекти становлення провідних ідей української психологічної думки є, без сумніву, актуальною.

Мета роботи – з'ясувати історичні передумови, особливості та специфіку провідних ідей в українській психологічній думці й визначити провідні напрями, психологічні школи, позиції психології як науки в Україні. Розробити концепцію, яка розкривала б структуру і зміст національного психологічного простору і втілення її у ментально-свідомісній парадигмі, яка міститиме у собі особливості становлення психологічних шкіл, що уособлюються у аксіологічній, свідомісно-етичних системах та етико-моральних цінностях української нації.

Провідна ідея дослідження полягає в тому, що у процесі її реалізації планується сформулювати визначальні концепції розвитку психологічної думки в Україні, визначити наявність та логіку становлення психологічних шкіл, окреслити основні характеристики парадигми розвитку уявлень і вчень про психічну реальність.

Завдання роботи:

1. Здійснити аналіз історичних та психологічних особливостей виникнення та розвитку психологічних провідних ідей та уявлень в українській психологічній думці, конкретизувати поняття провідної ідеї, розкривши його психолого-онтологічний і теоретико-методологічний зміст;
2. Проаналізувати та визначити основні напрями академічної психології в Україні стосовно діяльності наукових шкіл;
3. Проаналізувати персонологічні вчення та концепції особистості в українській психології, враховуючи психологічні ідеї представників української діаспори

4. Розкрити особливості егоцентризму у становленні української ментальності;
5. Здійснити історико-психологічний аналіз ціннісно–світоглядних доміант українців як системи уявлень, ідеалів, поглядів і настанов, що визначають становлення психотипу українського народу;
6. Визначити провідні тенденції процесу індигенізації української психологічної науки.

Основні методи дослідження: загальні методи: аналіз та узагальнення даних наукової літератури та інших джерел за темою дослідження, класифікація, історико-психологічний аналіз та реконструкція, а також системний, структурно-функціональний, порівняльно-ретроспективний, індуктивно-дедуктивний, аналогії та моделювання. У процесі застосування концептуальних понять і категорій – метод рефлексії. Першорядне значення мають структуралістський і постструктуралістський методи. Істотного значення набув аналіз історико-психологічних феноменів як герметичної структури. Феномен виокремлювався як замкнена структура. Й у такій, звісно, умоглядній якості, розглядатиметься як «ідеальний тип» (М. Вебер). Постструктуралістський метод уможливив розкриття кореляції структури-феномену та соціально-психологічного середовища в історії вітчизняної психологічної науки. Адже саме існування феномену підпорядковується як його внутрішнім законам, так і зовнішньому впливові.

Дослідження здійснювалося у три етапи (2012 – 2014 рр.): на першому – здійснили теоретичний аналіз первинних джерел та розробили методологічні засади дослідження; на другому – здійснили аналіз процесу і тенденції становлення концептуальних засад психологічної думки в Україні; на третьому – провели теоретичне узагальнення аналітичного матеріалу й розроблення підсумкової концепції. Наведені завдання вирішувались в рамках виконання більш конкретних дослідницьких тем, кожна з яких розкривала ті чи інші аспекти поставлених в дослідженні проблем. За 3 роки дослідники опрацювали методологічні засади дослідження, розробили його методи, здійснили збір й опрацювання емпіричного матеріалу.

У звітному році проводилось узагальнення результатів дослідження та впровадження результатів проміжних тем під час читання лекцій у вузах (навчальні курси з етнопсихології, історії психології, соціалізації людини), в доповідях на конференціях та публікаціях виконавців роботи у періодичних виданнях.

Стан впровадження продукції:

Етап: перший та другий;

Рівень: всеукраїнський.

В якості цільових груп моніторингу впровадження результатів НДР виступили: науковці-психологи, практичні психологи, які працюють у галузі освіти, організаціях та підприємствах, керівники різних рівнів, викладачі, які здійснюють професійну підготовку фахівців, фахівці різних професій “людина-людина”, учасники АТО та подій на Майдані, які потребували психологічної допомоги.

За результатами НДР опубліковано 5 монографій, 1 збірник наукових праць, які знаходяться у фондах провідних бібліотек, а також у мережі Інтернет (наприклад, розміщення 70 наукових праць за вказаною НДР у електронній

бібліотеці НАПН України), що забезпечує широку можливість для ознайомлення з ними користувачами продукції.

Отримано документальне підтвердження впровадження у формі довідок про впровадження та угод що передбачають впровадження 12 об'єктами впровадження з різних регіонів України (12 ВНЗ). Аналіз і узагальнення інформації дозволяють зробити висновок про впровадження результатів НДР як успішне.

Соціальний ефект впровадження результатів НДР полягає у підвищенні психологічного та психолого-етичного рівня науковців, викладачів, студентства, поглибленні практичного використання досягнень історії психології в сучасних освітніх технологіях.

Перспективи впровадження: рекомендується звітну колективну монографію «Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку» впроваджувати у процес підготовки і підвищення кваліфікації психологів, науковців, студентів з метою забезпечення їх новими науковими знаннями, концепціями, стимулювання потреби наукового концептуального мислення загалом.

Цільова група користувачів продукції: фахівці у галузі історії психології, практичні психологи, педагоги, соціальні працівники, студенти, аспіранти, а також ті, хто цікавиться проблемами становлення історії психології в Україні.

Можливі об'єкти впровадження: переважно ВНЗ, освітні організації, психологічні центри. Впровадити при виконанні нової НДР за темою: «Становлення базових парадигм української психології», що буде здійснюватися з 2015-2018 рр.

Перелік відомостей, що підтверджують достовірність впровадження результатів дослідження:

Навчальні заклади — 12

1. Угода, що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи зі Східноукраїнським національним університетом імені В. Даля від 30 травня 2013 року.
2. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Кіровоградським державним педагогічним університетом ім. В. Вінниченка від 15 квітня 2013 року.
3. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з кафедрою соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету від 11 березня 2013 року.
4. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Національною академією статистики, обліку та аудиту від 30 травня 2013 року.
5. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи №29/11 від 25 лютого 2013 р.у роботу Інституту педагогіки і психології НПУ ім. М.П. Драгоманова.
6. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Київським університетом ім. Б. Грінченка від 15 квітня 2013 року.
7. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи в навчальний процес Севастопольського міського гуманітарного університету (№16 від 15 лютого 2013 року).

8. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи в навчальний процес Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі (№32/13 від 25.02.2013 р.).
9. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Національним медичним університетом ім. О. О.Богомольця від 30 травня 2013 року.
10. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Національною академією статистики, обліку та аудиту від 15 квітня 2013 року.
11. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Відкритим міжнародним університетом розвитку людини «Україна» від 15 лютого 2013 р.
12. Договір про співпрацю , що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Ніжинським державним університетом імені Миколи Гоголя від 30 травня 2013 року.

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА

1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА ПРОВІДНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

1.1. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології

У логіці аналізу проблеми розвитку моральної свідомості важливу роль відіграють уявлення про її досконалі та недосконалі форми. Для їх позначення у психологічній літературі використовують поняття «моральна зрілість» і «моральна незрілість». Питання моральної зрілості розглядалося багатьма відомими вченими.

Постановка проблеми моральної зрілості передбачає, що моральна оцінка повинна здійснюватися з урахуванням як мінімум трьох сфер: моральних знань, моральних почуттів, моральної поведінки. Про моральну зрілість не можна судити лише з факту дотримання правил і норм поведінки. Важливим складником моральності є внутрішні спонукальні мотиви та рівень їх усвідомлення. Тому найважливішими складниками моральності вважається ціннісні орієнтації особистості. Тільки переконаність людини у необхідності дотримуватися правил і норм поведінки, стійкість ідеалів моральної поведінки і спрямованість особистості забезпечує їй досконалий рівень функціонування.

Таким чином, моральна зрілість – це інтегрована якість особистості, яка виявляється у здатності людини зберігати і реалізовувати у різних умовах власні особистісні ціннісно-орієнтаційні позиції, в активному дотриманні правил і норм поведінки, що прийняті у суспільстві

Водночас варто зазначити, що поняття моральної зрілості використовується як для позначення найвищих рівнів сформованості моральної свідомості, так і рівнів, що відповідають віковим показникам розвитку. Таким чином, з одного боку, морально зріла людина – це особистість, у якої моральні принципи стали дієвими мотивами поведінки, а в ієрархії цінностей провідні позиції зайняли універсальні етичні принципи. З другого боку, «морально зрілою» називають людину, механізм психічної регуляції моральної поведінки якої включає просоціальні ділові мотиви, що забезпечують «відповідальний» і «співробітницький» тип взаємодії у ситуаціях спілкування та «компромісний» стиль розв'язання конфліктних ситуацій (Є. Соловцова).

Ми зупинилися на характеристиці цих понять, оскільки розуміння їхньої сутності має практичне значення. Ефективність виховних стратегій для формування моральної свідомості та самосвідомості пов'язана із урахуванням перспектив, на які вони зорієнтовані, пошуку тих критеріїв, які дозволяли б визначати рівень функціонування моральної свідомості особистості.

Етика, як історично-культурне явище, тип свідомості, з'являється у філогенезі із кризою міфічної свідомості і є компенсацією втрати міфічної картини світу. Обґрунтовуючи зазначену тезу, виділимо особливості міфізму й етизму; якщо матиме місце спільність між структурними характеристиками цих явищ і при цьому спостерігатиметься однакова функціональна спрямованість, то це виступатиме підтвердженням висунутої тези, вказуватиме на виникнення етики як заміщення міфізму.

Так, міфізм розуміється як перенесення на перцептивний предмет змісту самоусвідомлення. Отже, сприйняте інше виступає для суб'єкта тотожним за своєю суттю йому самому. Це апофеоз ставлення до іншого як до самого себе. Таку суб'єктно-об'єктну нерозмежованість можна вивести з двох причин когнітивного характеру: по-перше, з присутньої здатності людини до емпатії, по-друге, з проявлення іншого як проблеми, предмета, пізнання якого веде до усвідомлення браку знань. Як наслідок, міфологізм відповідає обом вимогам: а) міфічне сприйняття сприяє втіленню емпатії, б) представляє оточуюче як пояснюване, що дає відчуття безпеки, уявлення про контрольованість ситуації. Останні слова у жодному разі не потрібно розуміти як думку про вищість наукової картини світу по відношенню до картини міфічної. Сучасне уявлення про контроль над ситуацією засобами теорії та технологій не менш умовне, аніж почуття певності, що ґрунтується на емпатійності та магії (обидва уявлення цілком зав'язані на наявне знання, але спроможність оцінювати адекватність знання уможливорюється незнанням, оскільки ж незнання дуже важко об'єктивується, інтелектуальна пиха виявляється майже непохитною). Таким чином, видно, що міфізм виходить із відношення Я до Іншого, впливає із потреби у безпеці і реалізується за допомогою емпатії й опису іншого за допомогою змістів самоусвідомлення.

У свою чергу, етичне уявлення спричиняється руйнуванням тотожності Я-Інший, приходить з суб'єктно-об'єктним розмежуванням. Звісно, що це веде до відчуття іншого як чужинного, як до джерела потенційної небезпеки. Емпатія зникає, а знання, як завжди, бракує – це ситуація, яка спричиняє виникнення етики як системи норм, що визначають відношення Я-інший. Так само як міфологізм був суто особистісним ставленням суб'єкта до іншого, був властивістю свідомості, так само й етизм є сукупністю інтеріоризованих норм, дотримання яких фактично залежить виключно від особистої волі; соціальний контроль більше відіграє роль навіювання, аніж примушування.

Класичні етичні теорії мають вигляд добре збалансованого цілого, кожен із компонентів якого знаходиться на відведеному йому місті. За межами теорії – моральний дискурс значною мірою втрачає свою системну впорядкованість. В етиці, створеній безпосереднім життям, уявлення про «добро» та «зло» багатозначніші. Їх тлумачення різноманітніші, вони синкретичні та невизначені. Це їхня як позитивна, так і негативна риса.

Щодо позитивної характеристики, то кожна людина має можливість включати свій суб'єктивний, власний світ (погляд на ту чи іншу річ, не виключаючи і самої себе) у багатоманіття тлумачень цінностей буденності. Якщо ж подивитися на характеристики негативі, то відразу пригадуються ситуації, у яких виникає необхідність не побутової, а змістовнішої та точнішої характеристики моральної поведінки. Однак площина побутових цінностей неунікна, навіть у так званій межовій ситуації. Саме побутові цінності можна визначити як квазіцінності (лат. quasi – ніби, наче).

Квазіцінності з успіхом використовуються у життєвій практиці. Якщо говорити дуже приблизно, майже грубо характеризувати моральні дії людини, то умовні цінності загалом спрацьовують. Усім начебто відомо, чим добра людина відрізняється від злої, а відповідальна від невідповідальної, більш-менш зрозуміло, хто щасливий, а хто – ні.

Однією з важливих закономірностей розвитку моральної свідомості є нерівномірність цього процесу, кількісні зміни переходять у якісні, а диференціація знову призводить до узагальнення відповідно до тих законів розвитку вищих психічних функцій, які були виділені Виготським. У процесі руху від повного підкорення моральним імперативам, без їх усвідомлення і прийняття, до повної чи часткової інтеріоризації моральних законів, моральний розвиток проходить ряд ступенів. Ці ступені співвідносяться з основними змінами особистості на різних вікових етапах.

На кожному віковому етапі дитина усвідомлює моральні норми на тому рівні узагальнення, який їй доступний, і включає чи не включає моральні норми в структуру своєї особистості залежно від емоційно-мотиваційного рівня розвитку і особливостей її соціального досвіду. Досвід позитивних чи негативних переживань, вплив авторитету та інші фактори визначають ступінь експериментування з нормою для кожної окремої дитини.

Внутрішній механізм розвитку – це суперечність, що міститься в самій системі. Тобто джерело і рушійна сила розвитку знаходяться у суперечностях. Попов зазначає, що об'єктивно суперечливі моральні умови буття особистості, постійно ставлячи її в ситуації морального вибору, ведуть до того, що ці суперечності виникають, відтворюються в самій особистості, що робить цей вибір. Подолання цих суперечностей у процесі діяльності зумовлює моральний розвиток особистості у тому чи іншому напрямі, піднімає на новий рівень функціонування, веде до визначення певної міри моральної свободи.

1.2. Проблема формування психіки українського народу

Історична рефлексія, як здібність, що дозволяє піднімати й розкривати глибини минулих знань, знаходити в них вічні неминучі цінності прослідковується у працях О. Губка, І. Данилюка, В. Летцева, Ю. Рождественського, В. Роменця, М.-Л. Чепи та ін.

Психологічні знання становлення української спільноти, і особистості зокрема, відрефлексовані дослідником історії психології, дають можливість обрати правильний вектор у розумінні багатоголосся сучасної психологічної парадигми. Зокрема, до психологічних здобутків видатного психолога української діаспори ХХ ст. О. Кульчицького, відноситься аналіз проблеми формування психіки українського народу.

У своїй науковій розвідці «Риси характерології українського народу» (1949 р.) вчений розглядає своєрідність психіки, яка є типовою для певної національної групи, тобто характерологію народу. «Головна трудність характерології народів полягає в тому, щоб з-поміж властивостей людини як індивіда (вроджених, станових, вікових і т. д.) вирізнити ті, які можна вважати за характеристичні й типові саме для національної групи» [7, с. 708].

Однією з перших спроб осмислення національного характеру була праця М. Костомарова «Две русские народности» (1861 р.) в якій автор, аналізуючи головним чином минуле народів, називає принципові відмінності між українцями й росіянами: росіяни народ «матеріальний», українці прагнуть «одухотворити весь світ»; росіяни нетерпимі до чужої віри, чужих народів, звичаїв, мов; українці «звикли споконвіку» чути в себе чужу мову й не цуратися людей з іншим обличчям та іншими звичаями;

у росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, окремою людиною; українець вище цінує окрему людину, ніж загал; у суспільному житті росіян ціле панує над окремою людиною, яка є цілком пригніченою; для українців такий порядок неможливий, вони цінують особисту свободу; росіянин мало любить природу, «має якусь ненависть до рослин»; українець любить природу, тому й «українська поезія невіддільна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радощів і горя людської душі» [6]. Завдяки проведеному аналізу М. Костомаров зробив такий висновок: південно-руська народність більше схожа на великоруську своєю мовою, але ближча до поляків своїм характером. Його праця дала поштовх до вивчення проблем національного характеру. Дослідженням національного характеру займалися з позицій соціології (В. Липинський), історії культури й філософії (Д. Чижевський, І. Мірчук), історії (П. Феденко), а психологічне вивчення проблеми започаткував власне О. Кульчицький.

Автор використовує, в своїй науковій розвідці, дедуктивний метод, вказуючи на те, що він не виглядає при цьому невинуватим з погляду загальної методології психології, оскільки мірилом поступу науки є перехід від емпіричних тверджень до узагальнених тез і дедуктивних із них висновків. Проаналізувавши значний обсяг джерел, вчений виділяє основні чинники, що формували національні психіки, отже, і психіку української людини: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник.

Поєднання історичних, суспільних, політичних обставин та інтроверсії української психіки, сприяють поширенню комплексу меншовартості до кордонів спільного комплексу української спільноти. Приналежність до такої національної групи, як український народ, якому ще донедавна заперечували навіть право на мовну самостійність, а це, на думку автора, сприяє появі такого збірного комплексу. Так, комплекс меншовартості набирає забарвлення «комплексу кривди» внаслідок розходження між сприятливою самооцінкою власного внутрішнього світу і традицією марності спільних національних зусиль у мало цінному «зовнішньому світі».

Отже, здійснено спробу аналізу оригінального підходу видатного психолога української діаспори ХХ ст. О. Кульчицького, до проблеми формування психіки українського народу. Під українською психікою Олександр Юліанович розуміє ідеальний, тобто тільки в «ідеї» існуючий тип «структури», пов'язаності прикметностей розуму, волі та серця, до якого наближається більшість дійсних психік українців.

Уточнено, основні чинники, що формували національні психіки, а отже, і психіку української людини: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник.

З'ясовано, що вчений розглядає психіку людини як структуру, що складається з трьох шарів: соматопсихічний (відчуття), тимопсихічний (почуття) та поїопсихічний (мислення та воля). На найнижчий шар психічної структури – соматопсихічний – впливає сонце. Більше чи менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість настрою. На середній шар психічної структури – тимопсихічний – впливає сприймання краєвиду, тобто сприймання всіх форм географічного рельєфу. На найвищий шар психічної структури – поїопсихічний – впливає якісна й кількісна своєрідність географічного середовища

в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на її світосприймання, отже, на її ставлення до світу.

Уточнено визначальну роль географічного (геопсихічного) чинника у формуванні психіки українського народу. Так, світогляд людини українського степу наближається до ентузіастичної настанови, коли панує стан душі, як сп'янілість, розмріяність, любов. Однак можлива інколи і нігілістична настанова, тобто «радикальне заперечення всякої цінності й бажаності». Стосовно впливу гірського краєвиду та моря на психіку української людини, то автор відзначає несуттєве значення цих географічних чинників. Внутрішнє сприйняття природи чорнозему для хліборобської спільноти – це перш за все плодючість землі, її лагідність, щедрість і доброта. Таким станам відповідають почуття довіри та релігійної вдячності. Статична форма лісу своєю гущавиною й таємничою похмурістю прогалін, створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачності, обережності й підозрливості, стриманого вичікування, терпеливості.

Таким чином, психіка українського народу є невичерпним джерелом, що потребує додаткового дослідження та опрацювання, а це в свою чергу, сприятиме цілісному осмисленню української нації.

1.3. Ціннісно-культурні детермінанти становлення психологічного простору українців

Проблеми сучасності спонукають звертатися до минулого. Інтерес до давньоукраїнської цивілізації - епохи зародження сучасної культури і ментальності - відображає потребу психології у вивченні питання про стабільні детермінанти психіки сучасної людини, що визначають основний напрямок розвитку сучасної цивілізації. Не виключено що, в стародавніх культурах були закладені можливості для альтернативного варіанту стабілізації людської психіки.

Першим і найважливішим для свідомості праукраїнців було протиріччя їх існування з природними силами, з якими вони змушені були боротися за виживання. Але це було зовнішнє протиріччя, свідомість в той час ще не доросла до внутрішніх суперечностей, що виражаються в протиставленні абстрактних уявлень. Відсутністю таких уявлень відрізняється первісний тотемізм: «Стародавні люди переносили на світ тварин відносини, характерні для первісних родових общин, і цей звіриний світ мислився як би у вигляді другої, цілком рівноправної половини своєї власної громади. Так з'явився тотемізм, тобто уявлення про те, що всі члени даного роду походять від певної тварини, рослини чи іншого «тотема» і пов'язані з даним видом нерозривним зв'язком» [3, с. 95]. Людина в своїй свідомості не виходить за межі природної системи. Людина з тваринами відчуває себе «на рівних», шукає і знаходить собі в тваринному світі «родичів» і союзників, в тому числі і в подоланні кризової ситуації. Відомий дослідник міфології А.Лосев підкреслював, що для міфічної свідомості міфи не були вигадкою або чимось фантастичним: «Для міфічного суб'єкта (міф) це справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуваннями і відчаєм, з усією його реальною повсякденністю і чисто особистою зацікавленістю. «Це не вигадка, але - найбільш яскрава і сама справжня дійсність», «живе суб'єкт-об'єктне взаємодія» [13]. Аргументовано спростовуючи розуміння міфів як ідеальних уявлень, як давньої науки, А.Лосев, розкриваючи суть міфічних уявлень, фактично дає картину рівня міфологічної свідомості в зіставленні

з сучасним науковим мисленням: «Міфічна свідомість абсолютно безпосередня і найвна, зрозуміла; наукова свідомість обов'язково володіє висновковим, логічним характером; вона не безпосередня, важко засвоювана, вимагає тривалої виучки і абстрактних навичок. Міф завжди синтетичний, життєвий і складається з живих особистостей, доля яких висвітлена емоційно і інтимно відчутно; наука завжди перетворює життя на формулу, даючи замість живих особистостей їх узагальнені схеми і формули, і реалізм, об'єктивізм науки полягає не в барвистому живописанні життя, але в правильності відповідності загального закону і формули з емпіричною протяжністю явищ, поза всякою картинністю, живописністю або емоційністю » [13].

Дослідження етнічної картини світу українців ґрунтується на науковій базі, що сформувалася на гуманітарному знанні, твореному на перетині історичної психології, культурології, філософії, історії, етнографії, фольклористики і здійснюється в рамках понятійно-категоріального інструментарію, що включає такі поняття, як: "етнічна культура", "культурний ландшафт", "соціокультурний простір", "міф", "ритуал", "обряд", "фольклор" та ін, що отримали своє визначення в ідеях і теоріях, що забезпечують пізнання картини світу українців. Звернення до історії українців, уявлень про систему господарювання, спосіб життя, соціальні відносини, до міфологічних образів і ритуально-обрядових традицій уможливило пізнання духовної культури, втіленої в архетипах і символах і збереженої найбільш цілісно і архаїчно у пісенному фольклорі .

Слід зазначити, що у філософських дослідженнях "картина світу" як наукова категорія формувалася в концепціях Дж.Віко, Г.Гачева, М.Хайдеггера та ін. вчених. Теоретико-методологічний аналіз етнічної картини світу як системоутворюючою і взаємозалежною структури, здійснений С.В. Лур'є, дозволив виявити її установчі та діяльні компоненти та механізми і сформувані концепцію "етнічна картина світу українців".

Слов'янська міфологія, яка може бути визнана генетичним ядром міфології українців, ґрунтовно розроблена в працях Б.Рибаківа. Найважливішою психологічною складовою дослідження стала категорія "культурний ландшафт". Локалізацією культури в рамках ландшафтно-орієнтованої парадигми займалися представники постмодерністської філософії - Т. Адорно [29] і В.Подорога [16].

Особливості впливу ландшафту на формування психологічного простору етносу в певних аспектах вивчалися А.Тойнбі, Л.Мечниковим, О.Лозовою та ін. Їх праці мають велике значення в дослідженні лісового, степового, річкового і гірського ландшафту як території зародження етносу.

Вчені в цілому солідарні у визначенні поняття "етнічна картина світу", яка визначається когнітивним змістом способу пізнання людьми навколишнього світу, сукупністю уявлень людини про світ, що відображають суб'єктивно-об'єктивні відносини існуючих в часі і просторі матеріальних і ідеальних субстанцій.

У результаті теоретико-методологічного аналізу наукової літератури була виділена модель "етнічна картина світу", що представляє собою системно-структурне утворення, що включає "центральну зону", змістом якої є, з одного боку, система етнічних констант, а з іншого система ціннісних домінант [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**], [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Аналіз структури цієї моделі, дозволив виявити внутрішньосистемні взаємозв'язки і сформулювати певні висновки: космічні та соціальні категорії, що

утворюють етнічні константи і беруть участь у побудові картини світу, найтіснішим чином пов'язані з природним та соціальним космосом; етнічні константи включають також образи "добра" і "зла", "образ всемогутньої сили" (Бога) і "образ Диявола", "образ колективності", специфічні для кожного народу; система етнічних констант, будучи основою формування адаптаційно-діяльнісних моделей людської поведінки, стає механізмом, що знімають психологічну загрозу з боку навколишнього світу.

Відтак, специфічність етнічної світу українців, яка характеризується: архаїчністю міфологізованого образу етнічної свідомості українців, успадкованого ще від первісного світосприйняття з властивим йому антропоморфізмом, сліди якого пов'язані з обоженням стихійних сил природи; принциповою метафоричністю світосприйняття українців, оскільки розгортання сюжету здійснюється виключно через символічне переломлення; космогонічним рівнем уявлень українців; полікультурним взаємопроникненням різних елементів ритуально-обрядової традиції, ментальних цінностей; особливою міфологічною семіотичною системою, що поєднує у своєму складі різні за походженням і за часом виникнення знаки і демонструє злиті воедино архаїчні міфопоетичні, релігійно-міфологічні та історичні уявлення, наповнюючи своїм змістом етнічні константи і ціннісні домінанти психологічної картини світу українців.

Міфологічна свідомість залишається такою фактом нашого психічного життя, владно заявляючи про себе, оскільки в ситуації недостатнього контролю розсудку заявляє про себе у прояві інтуїції, безоглядної віри в незбагненне, незглибне. Архетипічні домінанти заявляють про себе у критичних ситуаціях сьогодення.

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що вже в картині світу язичництва можна виділити протопсихологічні центральні ідеї, що послужили витокосом осмислення людьми свого внутрішнього психічного життя і зародження української психологічної думки.

Етнічні константи і ціннісні домінанти органічно входять в структуру етнічної картини світу і утворюють її "центральну зону", в якій етнічні константи виконують функцію психологічної адаптації етносу до навколишнього природно-соціального середовища, а ціннісні домінанти об'єднують особистісно-ціннісні характеристики, що визначають менталітет. Сформована таким чином система видається динамічною моделлю взаємодії "образів" і когнітивної схеми, що охоплює етнічну картину світу і відбиває взаємини її структуроутворюючих елементів.

Оскільки міф розуміється як розгорнутий усний виклад певного тексту, формуючого світогляд і психологічний простір духовної сфери людини, а також систематизуючий просторово-часові зв'язки та ціннісні орієнтири, можна стверджувати тезу про нього як про первісний спосіб пізнання етнічної картини світу українців. Це підтверджується і тим, що міф, будучи духовною першоосновою етносу, акумулює в собі релігійно-міфологічні вірування і уявлення, ретранслюється і відтворюється через систему архетипів і символів в буттєвих формах пісенного фольклору.

2. ВИЗНАЧАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

2.1. Психологічна освіта в Київській духовній семінарії у переакадемічний період (1817-1819)

У складі вибухової активності сучасних дослідників до значного кола історико-культурних і наукових реалій минулого, проблема реконструкції психологічних уявлень, що транслювалися у змістові навчальних програм освітніх закладів російської імперії впродовж значного часу їх існування включно до періоду культурної і антропологічної катастрофи 1917 р., залишається й подосі за межами уваги дослідників історії становлення й розвитку психології до рівня набуття нею статусу наукової дисципліни. Адже, як слушно зазначає знаний історик світової і української психологічної думки В. Роменець «розвиток науки починається з простого, найбільш загального, абстрактного, з наочно-споглядального – найбільш доступного у звичайному досвіді. Логічність викладу системи психології має аналогічний початок. Завершується логіка науки поняттями більш конкретними, які збагачуються змістом понять минулих етапів пізнання».

В цьому контексті «шкільний» (на відміну від «катедрального», який стосується виключно системи вищих навчальних закладів) етап викладання певної, власної чи запозиченої, системи психологічних знань набуває особливої ваги. Беручи до уваги зазначене вище наведемо нижче в порядку попередньої загально інформативної довідки наявну на теперішній час інформацію щодо місця психології у складі навчальних програм освітніх закладів типу гімназій і ліцеїв.

За спогадами колишнього випускника Київської духовної академії (із ступенем магістра), згодом і викладача польської, німецької мов і патрології *alma mater* В. Аскочевського про те, що курс з філософії читався І. Скворцовим за підручниками Хр. Баумейстера.

Нагадаємо, що підручник Хр. Баумейстера був визначений свого часу Самуїлом Миславським як обов'язковий з курсу філософії, що читався у Києво-Могилянській академії впродовж 1763-1764 навчальних років.

Викладаючи вчення про душу Хр. Баумейстер подає уявлення про дух, вчення про який складає предмет пневматології. Дух, за Хр. Баумейстера, є сутність проста, нематеріальна, обдарована розумом і волею. Проте, проста сутність і дух поняття нетотожні. Помилковим звідси є, твердження Ляйбніца про те, що складні сутності складаються із простих духів.

Вищі, або шляхетніші здібності, що притаманні лише людині, складаються, із уваги, ума, дотепності й розуму. Під увагою розуміється «та дія душі, за допомогою якого душа звертає думки на один предмет більше, ніж на інші, що перебувають із першими разом» (там само – С.136). Важливість уваги пояснюється тим, що, по-перше, силою останньої визначається можливість людини тривалий час розмірковувати щодо конкретного предмету до того часу, доки не дослідить докладно всіх частин цього предмету. По-друге, важливість уваги збільшується тим більше, чим більше людина може тримати в полі зору водночас більшої кількості предметів. Чи не найдосконалішою є, по-третє, здатність людини утримувати увагу в умовах сторонніх впливів, не відволікатися від предмету своєї уваги навіть за умови впливу на нього значних емоційних подразників. Аби удосконалити увагу, пропонується вправлятися у відволіканні від сторонніх предметів, обираючи при

цьому предмети абстрактні, не обтяжені чуттєвим забарвленням. Уважне розглядання всіх частин предмета може бути позначено, розмірковуванням.

Грунтовному обговоренню на шпальтах підручника піддається проблема емоційно-вольової природи людини, здатності, що складає, за Баумейстером, одну із найважливіших складових чуттєвого пізнання людини, передовсім таких, як здатність бажання і відрази і тісно пов'язаних із ними почуттів задоволеності і незадоволеності.

Задоволення тлумачиться як приємне почуття, або почуття досконалості. Звідси впливають такі наслідки (аксіоми): 1/ чим більше людина убачає досконалостей, тим глибше вона переживає почуття задоволеності, 2/ задоволення збільшується залежно від міри виразності уявлення змісту останнього, а також здатності до мисленнєвого уявлення досконалості, 3/ задоволення збільшується залежно від упевненості людини у реальності даної досконалості, 4/ тривалість задоволення пов'язується із тривалістю відчуття людиною досконалості в разі втрати такого відчуття зникає і почуття задоволеності, 5/ якщо досконалість є справжньою і тривалою, то почуття задоволеності є істинним, реальним і чистим, тобто не супроводжується почуттям смутку.

У протилежному випадку, тобто якщо досконалість є зовнішньою і уявною, почуття задоволеності є короточасним, залишає після себе смуток і жалкування.

Задоволення, що має своїм витокком любов до добродійності є істинним і постійним: задоволення від пороку, хоча і супроводжується насолодою, проте втомлює душу, породжує нудьгу. На відміну від задоволення, незадоволення є протилежним йому почуттям, що виникає через відчуття недосконалості. Відповідно з цим, почуття незадоволеності збільшується через чітке уявлення про недосконалість, від багатьох недосконалостей, від упевненості у істинності недосконалостей.

Отже бажання, констатує Баумейстер, є наслідком поняття про добро, відтак, аби з'ясувати природу бажання треба з'ясувати спочатку зміст поняття добра. Добро, за Баумейстером, є те, що робить нас і наш статок досконалим, що узгоджується із метою, . У протилежному випадку маємо констатувати наявність зла. Однак статок, уточнює автор, може вважатися добром, якщо він примножує щастя своєму власнику як мету його діяльності: в іншому випадку статок може перетворитися на зло, якщо цей статок стоїть на перешкоді його благополуччю.

Добро як досконалість, продовжує Баумейстер, може бути істинним або уявним: більш досконале добро є більшим добром, менш досконале – меншим добром, або злом. Правда, обмовляється Баумейстер, і менше зло може стати добром, а саме – в разі порівняння його із більшим злом.

Згідно із зазначеним поділом у посібнику подається доволі докладне висвітлення змісту й особливостей прояву таких емоційних виявів людини, як радість, смуток (журба, печаль), любов, ненависть, задрість, сором, надія, острах, відчай, жах, гнів. Не менше уваги присвячується розумному бажанню, або волі, яка тлумачиться як схильність людини до добра.

Натомість, незалежно від того, що розумне бажання, спирається на детальні поняття як на свої рушійні причини, воля людини, однак, не може бути примушена до бажання ані зовнішньою, ані внутрішньою силою, тобто залишається свобідною і довільною у своїх виявах, зокрема моральних.

Отже, висновує звідси Баумейстер, якщо волю людини неможливо примусити ані до бажання, ані до відрази, то це означає, що воля діє довільно, тобто розпоряджається собою вільно і незалежно. Таке розуміння волі відкриває, за автором, шлях до вірного розуміння її свободи, яка тлумачиться як «істотна складова волі, як здатність істоти, що мислить, довільно обирати серед багатьох предметів найкращий» (там само-С.187).

Прикінцеві розділи «Метафізики» присвячуються, мабуть, чи не найгострішим для тогочасної психології проблемам:, а саме – проблемі зв'язку душі з тілом, нестертності душі, наявності душі у тварин.

«Душа і тіло, – зачинає Баумейстер обговорення психофізичної проблеми, – мають спільний певний зв'язок, що поєднує їх так щільно між собою, що у рухах і почуттях вони учиняють один одному необхідну допомогу» (там само-С.189).

Такий зв'язок доводиться досвідом. Втім, за всією переконливістю досвідних даних, питання про механізм впливу душі на тіло і, навпаки, тіла на відчуття, залишається відкритим, ба навіть й більше, залишиться невідомим і надалі. Не задовольняючись варіантами відповіді на питання щодо природи зв'язку душі з тілом, запропонованими свого часу Аристотелем, Декартом і Лейбніцем (напередумановлена гармонія), сам Баумейстер ухиляється від власного розуміння цієї проблеми, надаючи можливість її розв'язку своєму читачеві.

На відміну від цього, питання про безсмертя душі видається Баумейстеру таким, що отримало свій позитивний розв'язок і обґрунтування у найавторитетніших джерелах. Підставою для позбавлення будь-якого сумніву у справедливості тези про нестертність душі беззастережно приймається поширене уявлення про душу як просту і нематеріальну сутність (рiч), яка тим самим є нетлінною, оскільки «не можна уявити собі будь-яку перешкоду, яка була б здатна по смерті попередити джерело понять в душі, тобто мисленнєву силу» (там само-С.197).

Аргументом на користь вказаного, запевняє Баумейстер, слугує, факт обмеження мислення тілом як своїм кайданом. Отже, отримавши по смерті свободу від кайданів, душа виходить нібито із темряви на світло, отримуючи тим самим можливість для вияву більш докладних і виразних понять. Звісно, можна навести чимало інших аргументів на користь положення про безсмертя душі, проте і вказаного цілком достатньо аби остаточно припинити будь-які дискусії з цього питання.

Децо несподівано заключний розділ «Метафізики» присвячується спростуванню наявних в літературі стверджень (передусім Декарта та його прихильників) про відсутність душі у тварин. Такі ствердження Баумейстер вважає помилковими і такими, що суперечать багатому досвіду і численним прикладам спостереження за поведінкою тварин.

Здійснена вище попередня розвідка стану психологічної освіти на прикладі діяльності лише одного навчального закладу, до того ж за вкрай нетривалий час його існування (два роки), звісно не стільки розв'язує, скільки ставить питання про необхідність історико-психологічної реконструкції, аналізу, систематизації й узагальнення вікового досвіду викладання системи психологічних знань у розгалуженій мережі середніх навчальних закладів духовної освіти України.

2.2. Формування предметної області психологічної науки (на прикладі імператорського Київського університету св. Володимира у першій половині XIX століття)

Психологія у щойно відкритому Київському університеті св. Володимира в 1834 році викладалась у філософських курсах. Філософський етап в психології певною мірою розкривається в курсі історії філософії. Кожна філософська система так чи інакше містить у собі вчення про душу, про людину, розкриває її місце у Всесвіті, у відносинах з іншими людьми. Є великі багатомірні праці з історії філософії, які можуть дати певну компенсацію у справі історико-психологічної обізнаності.

У 1838 – 1839 рр. психологію в Київському університеті св. Володимира окрім Ореста Марковича викладав Петро Семенович Авсенєв. За архівними джерелами, де описуються спогади колишніх студентів університету св. Володимира, є примітка про те, що Петро Семенович викладав психологію за власними рукописами, котрі на щастя збереглися до наших днів.

Психологія як наука, на думку П. Авсенєва, виникає завдяки тому, що людина починає задавати собі питання: хто вона така? ким вона є? що вона являє собою в цьому світі? Можливим це стає завдяки такій вродженій властивості людині, як прагнення до Божественної істини. У свою чергу, це прагнення є можливим завдяки розуму, який походить з цієї істини. Людина спостерігає за речами, явищами зовнішнього світу, потім зосереджує увагу на самій собі, своїх внутрішніх переживаннях. Коли відбувається зустріч людини зі своїм внутрішнім світом, вона і задається питанням, відносно себе.

Зупинивши свій погляд на собі, стверджує Петро Семенович, людина починає себе відмежовувати від зовнішнього світу, відрізнити себе від нижчого тіла і природи, від вищого – Божественного, вплив і присутність якого вона зазнає в собі, а можливим це стає завдяки саме душі. Навіть, у цьому своєму «Я» (душа – О.М.) людина відрізняє постійне і загальне, що дано як їй, так і іншим людям, і те, що притаманно і належить тільки їй, і лише їй як людині, від випадкових до унікальних властивостей і дій, що належать їй як особистості, за її темпераментом, статтю, віком, званням, відносинами. І власне, стверджує Петро Семенович, лише душа людини, і є предметом дослідження в психології. «Наука, яка має предметом свого дослідження душу, повинна пояснити її будову та життя задля того, щоб привести людину до істинного самопізнання, і є психологія». У самому слові «психологія», на думку Авсенєва, закладений її справжній предмет: дух, котрий проявляє себе в союзі з тілом або душа. Професор вважає, що тіло є достойним уваги і вивчення, і не є чимось другорядним і несуттєвим. «Як душу, так і тіло необхідно вивчати у їх тісному зв'язку».

Головна ціль психології полягає в здатності задовольнити природне бажання душі знати себе. Самопізнання дозволяє людині дізнатися про свої недоліки, суть усіх своїх кінцевих прагнень і глибинну потребу у поєднанні з Єдиним, вищим за все добром. Пізнаючи себе, свої потяги й вчинки, психологія разом з тим відкриває для людини способи оволодіння ними, підкорення їх волі та шляхи пошуку самоконтролю. В подальшому ціль психології має прикладний характер, а саме: набуті пізнання про душу щодо життєвих цілей та прагнень людини використовувати в суспільному житті, наприклад, в науці, мистецтві. «Какъ симъ

стремліннямъ наука наша преже всего обязана бываєть своимъ происхожденіемъ, такъ и воздаєть имъ плодами своихъ изысканій».

Свій погляд П. Авсеньєв на душу висловлює у наступних задушевних строках: “Будь-яка істота має свою область буття до якої вона належить, як частина до свого цілого, - свою рідну стихію, у котрій вона живе: для нижчих, темних предметів це є бачений світ, - для безсмертної душі є свій світ вищого життя, котрий складає її вітчизну. Це вище життя подібно океану, простягається по незрівнянному царству буття; тіло – це човен, а душа плавець, що прагне до вічного прихистка. Поки човен міцний, душа усамітнена від всієї цієї небесної стихії; в нервах вона вільно сприймає і відображає зовнішні впливи. Але кожне збурення, кожна пристрасть робить у човні отвір; він все важчає і занурюється. В старості душа вже відвертається від земного життя, по трохи залишає зовнішні чуття, погано контролює тілесні прояви, зменшується потреба в їжі та питті, замість цього вона зближується зі світом майбутнього життя, - часто відчуває нудьгу за вітчизною, передчуває зміни природи. Це означає, що стихія майбутнього життя вже проникнула у човен. Наостанок – ще декілька потрясінь, - човен зануриться і плавець спрямовується нестримно у вічну глибину”.

Подальший аналіз рукописів Петра Авсеньєва розкриває нам погляди і на життєву психологію. Він вважає, що від справжньої науки по душу необхідно відрізнити, так зване, практичне знання людей, якого набуває кожна людина на протязі життя, частково про себе, а частково і про інших людей. Кожна людина, як істота самосвідома, спостерігаючи над собою та іншими в різних діях і станах, мало-помалу збирає різні поняття про здібності, властивості і стани душі, диференціюючи їх за віком, статтю, темпераментом, професією, національністю тощо. Такі поняття про себе та інших потрібні для життя задля того, щоб людина змогла обрати кращий шлях у житті, що необхідно виправити у своїх схильностях, як спілкуватись, вести себе з іншими людьми; як відрізнити людину порядну від лицеміра, друга від ворога. Але ці знання, визнає Петро Семенович, не носять загального характеру, вони є суб'єктивними; це пізнання людей, а не людини, і самі по собі вони не заслуговують бути предметом науки. Чим досконалішим є громадянське суспільство, тим меншого значення мають у ньому житійні пізнання, звичаї та схильності людей.

Джерелом пізнання предметної області психології П. Авсеньєв виділяє спостереження, споглядання та одкровення. Спостереження поділяється на зовнішнє та внутрішнє, природнє та штучнє. Завдяки спостереженню стає можливим існування дослідної психології. Спостерігаючи за собою та за іншими людьми, за чуттями, думками, бажаннями ми здатні замітити між ними схожість і відмінність. Споглядальнє пізнання базується на думках, теоретичних розмірковуваннях. Споглядання дозволяє уявити шлях до досконалості людини. Джерелом пізнання душі при одкровенні, за вченим, слугує святе Письмо, де сам Бог, котрий і створив душу за своєю подобою і тому знає її досконало, свідчить нам про всі сторони її життя і вічне призначення. Учіння святого Письма про душу подається у окремих висловах, але богослов'я збирає їх у одне струнке ціле. За для чистого, ясного і твердого пізнання про душу спочатку необхідно мати таке саме пізнання й про Бога.

Вищезазначені способи пізнання душі, як предмету психологічної науки, вважає Петро Семенович, не слід розглядати як такі, що виступають відокремлено

один від одного. Вони мають природній зв'язок між собою і складають знання про науку психологію і її предмет – душу. Дослідна психологія розглядає душу як явище. Споглядальна – пізнає її в її ж сутності, як образ Бога, а при одкровенні душа розглядається як Першообраз. Але головнішим у психології визнається досвід. Саме досвід, внутрішній і зовнішній дозволяє здобувати знання про предмет психологічної науки - душу, її позитивний смисл; споглядання пояснює її внутрішній сенс і значення; одкровення зі своїм вченням про душу слугує їй керівництвом і критерієм, застерігаючи її від хибних думок.

Таким чином, предметна область психології у першій половині XIX століття в Імператорському Київському університеті св. Володимира зосереджується на пізнанні людиною самої себе, своєї душі, про що свідчать праці перших викладачів з психології в Київському університеті св. Володимира Ореста Марковича Новицького і Петра Семеновича Авсеньєва. Предметна область психології в означений період також включає дослідження чуттєвих та духовних проявів людини, волі, спонукань та настановлень, визначення людиною свого місця в світі, співвідношення понять «душі» та «тіла», вивчення мисленевих здібностей людини, особливостей творення її характеру й темпераменту, вибір вірного шляху у житті, формування прагнень.

2.3. Вітчизняна психологія другої половини XIX – початку XX сторіччя: інший погляд на історію становлення та пріоритети вивчення

Потрібність і важливість історико-психологічних досліджень для розвитку психології не вимагає доведення. Втім актуальність таких досліджень може бути різною. В часи кризові, тобто в період активного пошуку нових шляхів, нових теоретичних і методологічних рішень, вона значно зростає. Це пояснюється тим, що у витоках науки, в перших кроках її становлення приховані всі можливі лінії її майбутнього розвитку, а в подальшому русі закарбовуються найрізноманітніші ймовірні моделі і зразки її теоретичних побудов.

Сьогодні, в ситуації триваючої кризи теоретичних і методологічних засад психології, які закладалися ще радянською психологічною наукою, все ще на часі питання про адекватну оцінку цих засад та визначення теоретичної значущості всього зробленого в рамках радянської психології. Без такої оцінки і таких визначень, тобто без критико-історичного погляду на предмет, неможливо відтворити відповідну лінію традиції для подальшого продуктивного розвитку психології. Варто зауважити, що звернення до теоретичних засад і загального контексту, в якому відбувалося становлення і розвиток радянської, а перед цим російської (у межах російської імперії існуючої) психологічної науки, - є для історика української психології цілком необхідним і виправданим, бо тривалий час українська і російська (російська вже в сучасному, обмеженому значенні) психологія існували в спільному науково-теоретичному контексті. Разом із тим, заглиблюючись в цей спільний контекст, неможливо не помітити істотних відмінностей і ментальної різноспрямованості вчених традицій Росії і України. Визначити ці відмінності в примітці, звичайно ж, неможливо, проте, в дослідженні, що ми його пропонуємо нижче, вони проглядаються з усією очевидністю.

Підсумовуючи і оглядову і критико-аналітичну частину нашого дослідження потрібно наголосити, що справжнє вивчення історії вітчизняної психології XIX –

початку ХХ століття лише розпочинається. Радянська психологічна історіографія, як ми це намагалися показати у нашій роботі, не тільки не дала об'єктивного бачення історії російської психології попереднього сторіччя, але була, фактично, деформуючим і спотворюючим цю історію «міфом», який має бути дослідно деконструйованим. У цьому штучно вибудуваному наративі були спотворені як загальна картина становлення психології згаданого періоду (перекручено значимість і нівельовано реальний плюралізм напрямків, що існував у тогочасній психології), так і дискредитовані або замовчені персональні здобутки вітчизняних мислителів-психологів, їх теоретичні програми, вчення і концепції, що не вписувалися у цей міфнарратив.

Необхідно констатувати також, що більшість викладів історії російської і української психології ХІХ – початку ХХ ст. у працях пострадянського часу (і у академічних і у навчальних виданнях) все ще утримує стару радянську «схему» (а нерідко й мову) викладу становлення і розвитку психології зазначеного періоду. Автори цих викладів йдуть, або шляхом простого доповнення кола представлених персоналій фігурами мислителів, що у радянську добу були безпідставно викреслені з історії психології, або шляхом внесення у виклад дискредитованих у свій час вчень, лише незначних, косметичних змін, без будь-яких пояснень цих несподіваних «корективів». У такий спосіб, сучасні автори (свідомо або несвідомо) продовжують транслювати парадигмально «убогу» радянську версію історії вітчизняної психології ХІХ – початку ХХ ст., з усіма спотвореннями і перекрученнями, що були внесені у цей історико-психологічний нарратив. Останнє, означає, водночас, подальший деформуючий вплив на читацькі уявлення.

Сказане стосується, в першу чергу, численних російських видань з історії психології. В той же час, українська історико-психологічна наука, яка отримала можливість «самовизначення» лише у останні десятиліття, поки що, на жаль, не оволоділа у повному обсязі багатющою спадщиною вітчизняної психології ХІХ – початку ХХ ст. І хоча на даний час є вже певна кількість досліджень (на що вказувалося вище), які дозволяють по-новому поглянути на спотворену і нівельовану (у радянських викладах) історію вітчизняної психологічної думки ХІХ – початку ХХ ст., – їх поки що недостатньо для того, щоб скласти на базі цих досліджень змістовно адекватний і більш менш зв'язний нарис цієї історії, нарис написаний у методологічно і теоретично новому ключі.

Така ситуація, з очевидністю, вимагає якнайскорішого проведення спеціальних ґрунтовних досліджень історії вітчизняної психології ХІХ – початку ХХ ст. Безсумнівним пріоритетом таких досліджень, на даному етапі, має стати реконструкція найбільш концептуально глибоких і теоретично значущих психологічних вчень, теорій та концепцій вітчизняних мислителів, творча спадщина котрих до цієї пори не була предметом спеціального розгляду. Декілька прикладів такої реконструкції (із застосуванням нових методологічних підходів і теоретичних критеріїв) було запропоновано у другій частині нашого дослідження. На особливу увагу дослідників, з огляду на сказане, заслуговує нині психологічна спадщина П. Юркевича, С. Гогоцького, А. Козлова, О. Гілярова та деяких ін.

Реконструкція окремих психологічних вчень та концепцій, у свою чергу, не може обійтись без загального бачення, без розробки нових загальних теоретико-методологічних підходів до історії психології ХІХ – початку ХХ ст. Зрозуміло, що

такі підходи мають відповідати не ідеологічній чи суспільно-політичній кон'юнктурі, а базуватися на сучасних філософських розробках питань психології і відповідати теоретичному рівню тих психологічних вчень та концепцій, що досліджуються. Важливим завданням вивчення вітчизняної психології зазначеного періоду має стати також розробка повноцінної типології психологічних напрямків, що існували у російській психології другої половини XIX – початку XX ст. Попередню спробу визначення таких напрямків ми представили у нашому дослідженні.

Очевидно, що здійснення запропонованих нами досліджень і розробок, окрім першоджерел, має спиратися також на вже існуючу критико-історіографічну базу розглядів і досліджень російської психології другої половини XIX – початку XX ст. Такими дослідженнями можуть бути, по-перше, праці російських і українських дореволюційних і емігрантських авторів з історії російської і української філософії (про що йшлося в нашій роботі). По-друге, сучасні дослідження, що виходять з критичного погляду на радянську історіографічну «схему» становлення і розвитку психології зазначеного періоду і демонструють нові підходи до історико-психологічного наративу. Певною додатковою підмогою у дослідженнях можуть служити також зарубіжні праці з історії російської філософії і науки згаданого періоду, які не схильні до викривленого і спотворюючого відтворення реальності.

На завершення, підсумовуючи все вище сказане, слід зазначити, що лише завдяки проведенню інтенсивної критично заглибленої і методологічно вивіреної роботи з вивчення історії власної психологічної науки ми, через деякий час, зможемо отримати **якісно іншу** картину вітчизняної психології другої половини XIX – початку XX сторіччя.

2.4. Становлення української психології в другій половині XX століття

Розвиток української психології в другій половині XX століття проходив у складний період становлення та відновлення наукових та учбових закладів у повоєнному суспільстві, що вимагало згуртування плеяди науковців для вирішення психологічних завдань, створення нових наукових центрів та організації освітніх закладів.

Початок другої половини XX ст. - це складний та надзвичайно значущий період у становленні та подальшому розвитку української психологічної науки. Це час, коли вітчизняна психологічна наука знаходилась під потужним ідеологічним тиском. Але незважаючи на це психологічна думка на Україні до середини XX ст. виросла та окреслилася у потужну наукову силу. Це підтверджувалось виконанням низки теоретичних та експериментальних досліджень, що були відомі як у Радянському Союзі так і за кордоном. Українські психологи приймали активну участь у роботі всесоюзних та всеросійських конференцій з психології, у цей час видається перший підручник з психології для вищих педагогічних шкіл за редакцією професора Г.Костюка, який одержав позитивну оцінку в загальносоюзній спеціальній пресі та широких колах психологів.

Всі ці досягнення міцніли та збагачувались внаслідок численних теоретичних та експериментальних досліджень і здобутків у суміжних галузях науки, які стали підґрунтям розвитку вітчизняної психологічної науки.

Розвиток української психології в середині другої половини ХХ ст. характеризується тим, що новітні напрямки охоплювали всебічні проблеми психічного життя людини. На високому рівні знаходилися методичні засоби, але в той же час не існувало чіткої методологічної основи для їх підґрунтя. Стара марксистсько-ленінська ідеологія не справлялася із поясненням глибини психологічних феноменів, що часто не вписувалися в її тлумачення, оскільки саме поняття «психічного» не можна було висвітлювати тільки на основі матеріалістичного аналізу буття людини. Необхідно було вводити нові феноменальні явища, які були б зосереджені на внутрішньому житті особистості, на її інтроспективних переживаннях. У цьому руслі дуже важливими є дослідження Баєва Б., який всебічно розглядав особливості внутрішнього мовлення особистості, що функціонує по зовні непомітних закономірностях, що є достовірними тільки для самої особистості, де й сама особистість встановлює критерії його розвитку.

Баєв Б. стверджує, що у виникненні внутрішнього мовлення в процесі суспільно-історичного розвитку людини і її індивідуального, онтогенетичного розвитку є ряд спільних моментів. Внутрішнє мовлення в тому і другому випадку має своїм першоджерелом зовнішнє мовлення і є його видозміною. І хоч з цього боку умови формування внутрішнього мовлення в процесі суспільно-історичного розвитку і в онтогенезі не однакові (в онтогенезі воно спирається на готові цілком досконалі для даного історичного етапу граматичні й семантичні форми, тоді як у першому випадку відбувається в самому процесі становлення людської мови), одними й тими ж є його рушійні сили.

Таким чином, виникнення внутрішнього мовлення пов'язане з тим, що мова, як засіб спілкування між людьми, стає і знаряддям власної думки окремої людини. У зв'язку з ускладненням суспільно-історичної практики людей, з ускладненням діяльності індивіда й тими вимогами, які ставить перед ним суспільство, відбувається диференціація функцій мови. Виявом цієї диференціації є внутрішнє мовлення. Отже, внутрішнє мовлення – явище закономірне й необхідне. Якщо мова і практичне користування нею – голосне мовлення виникли з потреби людей щось сказати одне одному, то внутрішнє мовлення виникає з потреби попередньої підготовки, обдумування, планування процесу спілкування, з потреби людини, як свідомої істоти, в розумових діях.

Одночасно проводяться дослідження Д. Ніколенка, що також зосереджені на вивченні внутрішнього світу особистості, розвитку естетичних переживань у дітей. [21] Почуття прекрасного виступає у вигляді внутрішнього критерію особистості що регулює її емоційні переживання. Зіставлення краси, скажімо, поля, лісу, квітів тощо з її відображенням у мистецтві не тільки зміцнює естетичне переживання, а й сприяє розвитку уявлень про красу в природі. Асоціації, створені таким зіставленням, роблять естетичне уявлення багатшими і яскравішими. Дитина, зіставляючи образи, створені в процесі спостереження явищ природи, з художнім зображенням цих явищ, привчається мислити про красу: зіставляє, порівнює, оцінює, визначає ступінь краси (красиве – красивіше). Враження від спостереження краси в природі і в мистецтві спонукають дитину до художньої творчості. Пережиті почуття виявляються в іграх, у малюнках, у віршах. Усе це змінює пробуджене чуття краси, стає основою для його дальшого розвитку. [21]

Поряд із надбаннями, що були спрямовані на вивчення внутрішнього світу особистості, дослідження українських психологів торкалися різноманітних сфер функціонування психіки людини як у онтогенетичному так і в філогенетичному моментах її розвитку, у той же час активно розвивалися наукові проекти у багатогранних галузях психології. Увага приділялася вивченню функціонування діяльності, де її основним видом виступає продуктивна праця, що включала в себе такі структурні компоненти: свідомо мета діяльності, її мотиви, предмет, способи дій (дій та операцій), спілкування, проміжні та кінцеві результати. Такі компоненти є у будь-якій діяльності, коли вони набувають своїх особливостей відповідно до її змісту. Грунтуючись на тому, що мета в її конкретних умовах виступає як задача, зроблено спробу психологами розробити узагальнене поняття про задачу, дати класифікацію різних видів задач і способів їх розв'язання, що мало не тільки теоретичне, а й практичне значення, як у психології так і в педагогіці. У цьому випадку зверталася увага на спрямованість особистості, яка характеризується співвідношенням первинних (природних) і вторинних (суспільних за своїм походженням) потреб у її житті. Провідну роль в характеристиці особистості відіграють вторинні, зокрема духовні потреби (у праці, в пізнанні, мистецтві, спілкуванні, з іншими людьми, в самоствердженні, громадському визнанні, повазі до себе тощо). Потреби людини відтворюють її фізіологічні та біологічні властивості, тоді як ціннісні орієнтації характеризують те, що є цінним для неї, впливають на емоційну спрямованість особистості, позначаються на тому, як вона сприймає навколишній світ й асимілює зовнішні впливи на неї, як ставиться до суспільних цінностей

3. ВИБРАНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КЛАСИЧНИХ УЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

3.1. Розвиток в українській психології провідних ідей Г. С. Костюка

Важливою складовою наукового доробку Г. Костюка і його співробітників, як зазначає Г. Балл, який найбільш повно розкрив вклад Г. Костюка в психологію, є з'ясування психологічних передумов ефективності педагогічних впливів, засад індивідуального підходу до учнів, вимог до методу навчання як способу організації дій учнів з навчальним матеріалом, а також до побудови останнього, як і навчальних ситуацій, де він функціонує [Балл Г., 1999]. І *найголовніший напрям* – вивчення закономірностей психічного розвитку, генези здібностей, становлення особистості; розкриття ролі, яку відіграє в їх детермінації активність суб'єкта, а також зовнішні впливи, в тому числі психолого-педагогічні, що стимулюють і організують цю активність. Для української психології важливе значення мали не лише результати наукових досліджень психологічної школи Г. Костюка, а, особливо, вихідні принципи й настанови, які стали основою для розвитку його ідей.

Важливою в роботах Г. Костюка є проблема джерел і характеру суперечностей особистості, їхньої ролі у формуванні особистості та шляхів подолання. Динамічність та стійкість особистості дають змогу їй бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати *умови для саморозвитку*. Глибокому аналізу піддано властиві суб'єктові внутрішні суперечності як рушійні сили психічного розвитку. Це, зокрема, суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним

рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого. Педагогічні впливи повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і водночас виникненню нових, без яких є неможливим подальший розвиток.

Важливе значення для розвитку психології мало розкриття К. С. Костюком цілей, форм і змісту взаємодії психології як самостійної науки із суміжними дисциплінами – фізіологією, педагогікою, соціологією, логікою, кібернетикою, обґрунтування шляхів цієї взаємодії, які взаємно збагачують суміжні науки і забезпечують їх спільне плідне практичне застосування (прикладом тут є активна співпраця Г. С. Костюка з академіком В. Глушковим: спільні дослідження і розробки психолого-кібернетичного напрямку в керованому Костюком інституті) [Балл Г. , 1999].

Оцінка ідей Г. С. Костюка на сучасний лад психологічної науки показує, що, зокрема реалізація принципу поєднання навчання з продуктивною працею пов'язана із виникненням *синергетичних ефектів*, що сприяють:

- виправленню негативної поведінки суб'єктів навчання, формуванню готовності підпорядковувати свою поведінку зовнішнім вимогам колективу;

- вихованню внутрішніх регуляторів особистості: совісті, емпатії, почуття власної гідності тощо;

- формуванню такої наріжної властивості особистості, як відповідальність, що кристалізується, головним чином, у площині рефлексії майбутнього, коли майбутнє починає сприйматися як теперішнє, а грань між актуально дійсним і потенційно можливим стирається;

- розвитку творчості й абстрактного мислення особистості, що функціонує не інакше як у сфері потенційно-можливої, знаково-символічної, «умовної» реальності – у сфері мови як комунікативної активності і системи знаків;

- розвитку пізнавальних процесів, зокрема мислення, як одного із типів людської активності, що розвивається в умовах спільної діяльності, оскільки розвиток глибинних психологічних настанов для абстрактного мислення реалізувався не тільки і не стільки в сфері навчальної діяльності, скільки у виробничій, рольовій активності, а також у площині досвіду рефлексії майбутнього;

- стиранню межі між внутрішнім і зовнішнім, що дає можливість організму стати динамічним цілим, на основі його процесуальних характеристик існування, як рухлива, мінлива точка між минулим і майбутнім, як неперервний ряд переходів від рівноваги до нерівноваги, від збудження до гальмування і навпаки.

Отже, проблеми, які досліджував Г. С. Костюк, не лише не втратили актуальності до нині, а його наукова спадщина є надзвичайно наближеною до розуміння сучасних проблем постнекласичної парадигми психології.

Розвиваючи ідеї Г. С. Костюка щодо витоків саморуху та самореалізації особистості та інтегруючи сучасні дослідження можна зробити деякі узагальнення:

- особистість представляється не тільки як дещо, що перебуває в процесі розвитку, але і як суб'єкт, що усвідомлено прагне до саморозвитку та самореалізації становленню, а особистісний спосіб буття означає не тільки і не стільки те, наскільки людина автономна, але й наскільки вона прагне до автономності і самостійності;

– розуміння сутності особистісного становлення як «здійснення того, що існує в перспективі», сприяє більш поглибленому аналізу особистісного буття, ніж його розгляд лише крізь призму завершених форм і фіксованих та наявних людських рис і якостей;

– прагнення до самореалізації, будучи автономним психічним механізмом, енергетично забезпечуваним взаємопосиленням напруг різних дефіцитарних потреб (на користь біологізаторських теорій), підкріплюється і підсилюється особистісними і соціальними у своїй основі потребами «робити щось краще» (на користь теорій розвитку і росту), а також осмислюється людиною, у результаті чого знаходить інтенцію, додатково підсилюючись (на користь гуманістичних теорій).

3.2. Ідея суб'єктивної активності в концепції Г.С.Костюка

Становлення психологічної науки в Україні нерозривно пов'язане з іменем Григорія Силевича Костюка (5.12.1889 - 25.01.1982 рр.), який був не лише видатним українським вченим, доктором психологічних наук, професором, дійсним членом АПН СРСР але і талановитим керівником-організатором. З його іменем пов'язане відкриття у 1945 р. у Києві Науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти України, незмінним директором якого Г.Костюк був близько тридцяти років (1945-1972 рр.). Він – автор більш як 300 наукових праць, присвячених найбільш актуальним питанням загальної, вікової та педагогічної психології. За редакцією Г.Костюка у 1939 р. вперше в Україні був виданий підручник з психології для вузів, з 20 розділів якого 16 написав він сам. Цей підручник вважався одним із кращих у колишньому Радянському Союзі. Він перевидавався у 1941, 1955, 1961, 1968 рр. і кожного разу у поновленому, доопрацьованому вигляді. Його незмінним автором і редактором був Г.Костюк. У 1976 р. за редакцією Г.Костюка опубліковано посібник з вікової психології, високий науковий рівень якого був належно оцінений фахівцями і педагогічною громадськістю.

Відомий у вітчизняній та світовій психології своїми дослідженнями теоретико-методологічних основ психології, Г.Костюк зробив значний внесок у розробку таких актуальних проблем психології, як психічний розвиток людини, психологічних проблем мислення та розумових здібностей, розробку принципу розвитку у психології, досліджені проблем детермінації активності суб'єкта та його психічного розвитку, теорії і практики педагогічного керівництва розвитком особистості, у розв'язання проблем онтогенезу людської психіки, роль спадковості, середовища і виховання у психічному розвитку дитини, а також у розв'язання більш часткових питань, що стосуються взаємозв'язку сприймання і мислення, сутності процесу розуміння, формування у дітей поняття про число, природи і розвитку здібностей, шляхів забезпечення розвиваючого і виховуючого навчання, психології програмованого навчання, формування особистості та чимало інших. Багато уваги вчений приділив аналізу історії розвитку психології, зокрема, вікової та педагогічної.

Перш за все, треба зазначити, що до вирішення психологічних проблем Г. Костюк підходив з урахуванням багатогранності, різносторонності, протилежності психологічних явищ що вивчаються, тобто, за його словами, «з їхньої складної діалектики». Вчений відстоював думку про те, що «тільки цілісне розуміння особистості в єдності її різноманітних сторін методологічно озброює

представників різних наук у комплексному дослідженні невирішених ще проблем її природи та сутні».

Заслуга Г. Костюка як вченого полягає передусім в тому, що він вперше не лише в українській, а й у світовій психології, долаючи механічне розуміння детермінації психічних явищ та ідеалістичне тлумачення спонтанності, створив теорію розвитку особистості, її саморуху, в якій заклав підґрунтя детермінації особистісного розвитку або, за його висловом, розвитку дитячої особистості. Розробку цієї теорії, яку Г. Костюк представив психологічній науковій громадськості понад півстоліття тому, він не полишав протягом усього свого творчого життя.

В своїх працях вчений теоретично обґрунтував положення про те, що в онтогенезі підростаюча особистість поступово перетворюється в суб'єкта власної життєдіяльності і саморозвитку. Він доводив, що свідомість дитини, яка розвивається, стає внутрішньою умовою виникнення нових форм цілеспрямованої діяльності, з віком поступово зростає роль власної активності особистості у її розвитку. Г. Костюк зазначав, що пізнання процесу психічного розвитку і його закономірностей, можливе лише за умови розкриття внутрішньо притаманних йому суперечливих тенденцій. Роль середовища в психічному розвитку дитини, її активність у своєму особистісному становленні, розвиток дитини як її саморух, керування психічним розвитком, співвідношення навчання та розвитку особистості – вже сам цей перелік засвідчує самобутність ідей Г. Костюка як вченого, який *створив українську психологічну школу*.

Продуктивність ідей Г. Костюка особливо виразно виступає в наш час, коли набагато зріс інтерес до пізнання внутрішніх детермінант суб'єктивної активності особистості, розвитку її здатності до успішної самореалізації та самоактуалізації. Як зазначає В. Татенко (2000), українська психологія сьогодні намагається продуктивно інтегрувати ідею «спонтанності» (Г. Костюк) та ідею «суб'єктності» (С. Рубінштейн) в розробці ідей відповідально-зацікавленого, ціннісно-цільового, креативно-перетворюючого та розвиваючого відношення індивіда як суб'єкта до особистої психіки.

Отже, сьогодні з впевненістю можна говорити про становлення в Україні нового напрямку наукових розробок, в яких починається переборювання відмічена Г. Костюком обмеженість «безсуб'єктивної» психології, реально усувається відношення до людини як «наслідку» впливу соціальних або біологічних факторів, всякого роду «метафізичних сил». Розвиток психіки людини діалектично пов'язується з його особистою активністю в ролі суб'єкта, який задає цьому процесу «спонтанний» характер.

3.3. Видатний внесок І.О.Сікорського у розвиток вікової та педагогічної психології

У сучасній ситуації розвитку суспільства надзвичайно важливим і необхідним як для науки в цілому, так і для вітчизняної психології зокрема, є звернення до минулого, до витоків наукової думки. Історико-психологічне дослідження дозволяє виявити найбільш важливі та істотні аспекти в пізнанні психічної реальності, розкрити загальні закономірності у становленні та розвитку вітчизняної

психологічної науки . Будучи своєрідною «пам'яттю » науки історія психології створює фундамент для розвитку всієї системи сучасного психологічного знання.

Українська дореволюційна психологія являє багатющий пласт оригінальних підходів та ідей в галузі людинознавства, нерозривно пов'язаних з ідейно-філософськими течіями, що сформувалися в контексті української культури та її духовних традицій. Однак розвиток української психологічної думки даного періоду відноситься до числа найменш розроблених областей психологічної науки. Таке положення пояснюється рядом причин. По-перше, серйозні труднощі виникають при пошуку та вивченні робіт психологів кінця XIX - початку XX ст. в силу історичної віддаленості цього періоду. По-друге, в результаті якісних соціально-політичних перетворень, що відбулися в Росії в 1917 р., була зруйнована природна наступність у розвитку вітчизняної психології . Внаслідок цього було втрачено ряд напрямів і наукових шкіл психології , еміграція багатьох відомих вчених, недоступність для дослідження і розрізненість їх наукової спадщини. По-третє, досить складно об'єктивно проаналізувати стан психології в дореволюційний період. Вітчизняна психологія радянського періоду, що розвинулася на основі марксистської філософії, жорстко зумовлювала напрямки вивчення дореволюційної психології. Розглядаючи через призму ідеологічних поглядів, вона почасти оцінювалася як немарксистська, а значить не відповідала критеріям науковості. Багато цінних психологічних ідей відкидалося або недооцінювалось. Наслідком цього стало нерозуміння, однобічне трактування поглядів ряду видатних учених, достатньо усічене уявлення про розвиток вітчизняної психології кінця XIX - початку XX ст.

Це створює об'єктивні труднощі в дослідженні даної сторінки історії вітчизняної психології. Але завдання адекватного розуміння сучасної психологічної науки та формування орієнтирів її перспективного розвитку вимагають відтворення повної і достовірної картини стану психологічної думки на всіх етапах її історичного розвитку.

Одним з найвідоміших дослідників дитячої психіки в той період розвитку вітчизняної психології став видатний український психіатр, психолог, невролог, педагог, видатний громадський діяч Іван Олексійович Сікорський (1842 - 1919).

І. Сікорський у своїй творчості користувався самими передовими досягненнями в психології свого часу. У своїх роботах Сікорський стверджував, що організм і його рецептори не тільки піддаються впливу з боку зовнішніх подразників, але і відповідає на ці впливи різними руховими м'язовими реакціями. Це положення лягло в основу розроблюваної Сікорським проблеми навчання в результаті практичної навчальної діяльності учнів. Але їм не була сприйнята ідея, про гальмівну роль нервових центрів. І координаційні відносини між центрами Сікорський розумів як взаємодію і взаємовплив змістів в асоціативних центрах. Наприклад, в основу вольового акту Сікорський не включає процес фізіологічного гальмування, а пояснює затримку дії, як функцію волі тим, що зміст, що вимагає дії проходить обробку в асоціативних центрах.

З точки зору Сікорського організм людини пов'язаний із середовищем не тільки на фізико-хімічному рівні. Особливо це помітно в трактуванні Сікорським проблеми стомлення, де воно розглядається двояко, як сигнал про неблагополуччя організму з одного боку і як початок адаптивного процесу організму до мінливих

умов існування з іншого боку. І. Сікорський, так само як і Ж. Шарко, був переконаний в органічній основі психоневрологічних симптомів (У Сікорського був багатий досвід практикуючого психіатра в клініці черепно-мозкових травм при Військово Медичній академії СПб). Але, на його думку, органічні порушення можуть викликати і психічні причини. Тривалий афект, за спостереженням Сікорського, може порушувати «нейронні зв'язки» що веде до утруднення звичайних асоціативних зв'язків між поняттями. Цінним є те, що Сікорський одним з перших заговорив про можливість психологічних причин нервових захворювань (шизофренії, епілепсії і т. ін.)

Високий рівень синтетичності кожної психічної функції з точки зору І. Сікорського складає основну особливість внутрішньої організації кожного психічного акту. Взаємодія різних модальностей породжує не тільки глибину і об'ємність психічного акту, а й взагалі робить його можливим. Виникнення абстрактного мислення неможливо поза функцій відчуття, сприйняття і прямої участі функції волі. Цим положенням Сікорський підкреслює цілісність психіки навіть на рівні прояву окремих психічних функцій. В аналізі почуття вчений переходить від ідеї рефлекторної дуги до ідеї рефлекторного кільця, говорячи про «самопідтримку чуттєвого збудження» в підкіркових відділах головного мозку. Це положення прямо передує вченню Ухтомського про домінанту.

На думку Сікорського, складні душевні стани являють собою поєднання основних психічних функцій - розуму, почуття і волі. Висновок не представляється чимось незвичайним і таким, що суперечить основним поглядам сучасної психології. Для психологічної науки праці І. Сікорського не тільки історія. Вони зберігають свою актуальність і в наш час. У короткій формі висновки з дослідження можуть бути сформульовані таким чином. На формування наукових поглядів І. Сікорського вплинули тенденції в розвитку психологічного знання другої половини ХІХ ст. Розвиток наукового світогляду Сікорського І. був детермінований особливостями його життєвого та творчого шляху й особистісними характеристиками.

1. В становленні та розвитку поглядів І. Сікорського як дослідника, психолога, педагога можна виділити декілька періодів:

1) Публікація праці «О душевном состоянии при аффектах» (1867). Пізніше захист докторської дисертації по темі «Про лімфатичні судини легень» (1872), за яку І.О. Сікорський отримав ступінь доктора медицини.

2) С-Петербурзький період (1873-1881 рр.). Робота в Медико-хірургічній академії Санкт-Петербурга на кафедрі нервових і душевних хворих. Дослідження проблем: вивчення працездатності та розумової втоми учнів, можливості попередження втоми та її наслідків.

3) Київський період (1881—1919 рр.). В цей період вченим глибоко досліджені проблеми виховання та навчання нормально розвиваючихся дітей і дітей з відхиленнями у розвитку; психологія народностей, проблема алкоголізації населення та впливу алкоголю на особистісну сферу; проблема самогубств серед населення, визначена роль спадковості в розвитку особистості; психологія народів, психологічні основи націоналізму; фізіогноміка.

2. У своїй науковій творчості І. Сікорський стверджував цілісні погляди на природу психічних процесів, яка розумілася їм як цілісна структура в якій існує

нерозривний взаємозв'язок між «нервовим субстратом» і складними психічними явищами.

3. І. Сікорський зробив значний внесок у розробку гострих питань психології: пропонуючи розглядати особистість в сукупності її вроджених і набутих якостей, відводячи значне місце у своїй творчості питанню соціального навчання і спробував визначити роль цього процесу у розвитку особистості. Сікорський піднімав питання залежності особистості від феноменів культури, зафіксованих у знаково-символічній формі. Вперше в науці була досліджена проблема стомлюваності.

4. У дослідженнях вікової та педагогічної психології, І. Сікорський послідовно розробляв систему заходів, що ведуть до врівноваженого розвитку всіх основних компонент особистості дитини, свідомості, самосвідомості, почуття і волі, питанням взаємодії біологічного, яке розуміється як спадкове, і соціального в розвитку особистості. Також дуже цікава позиція вченого з питання формування вищих, моральних почуттів. Деякі його положення передбачили пізніші психологічні відкриття. Про шкідливість придушення почуттів з одного боку і потурання їм з іншого, про можливість виховувати і формувати чуттєву сферу людини, про складний синтетичний характер психічних явищ, дослідження місць локалізації психічних функцій і т. ін.

5. Велику увагу приділяв Сікорський проблемам охорони вищих сторін психічного здоров'я, вказуючи на те, що від цього залежить майбутнє здоров'я нації. Він був одним з перших психологів, які звернули свою пильну увагу на цю тему, яка мала важливе значення для справи виховання та освіти.

6. Цінними є погляди І. Сікорського на проблему широкої психологічної підготовки майбутніх вчителів та пропаганди досягнень психології серед вчительства. (Фребелевське педагогічне товариство)

7. Його внесок як ученого теоретика і як практика, справив значний вплив на формування психологічного простору кінця ХІХ початку ХХ ст. Його наукові розробки в галузі загальної, вікової та педагогічної психології залишили значний слід у психологічній науці і практиці.

8. І. Сікорський вважав дуже важливим те, що сучасною мовою ми називаємо «міждисциплінарний підхід» у вивченні та психолого-педагогічному супроводі розвитку дитини. Так він стверджував, що проблемами розвитку мають займатися одночасно медицина, гігієна, психологія та педагогіка.

9. Психологічні погляди І. Сікорського мають і спірні моменти. Орієнтація на формування асоціативних зв'язків як на ціль психічної еволюції, спроба представити психічний розвиток як поетапне кількісне накопичення змін (моральні почуття у биків і використання фізіогноміки як прямого засобу для аналізу психічних переживань (справа Ющинського)).

Наше дослідження не претендує на вичерпне вирішення порушених у ньому питань, а представляє одну з перших спроб охарактеризувати психологічні погляди І. Сікорського і показати їх місце в розвитку вітчизняної психології.

4. ПСИХОЛОГІЧНІ ТРАКТУВАННЯ НОВІТНІХ СОЦІАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРЦЕСІВ В УКРАЇНІ

4.1. Проблеми становлення української індигенної психології у 1991-2011 роках

До набуття Україною незалежності українська психологічна наука розвивалася на основі радянської та західної концептуальних моделей без урахування власної етнокультурної специфіки. Імплементована таким чином парадигмальна структура психології не була в повній мірі адаптованою та асимільованою українською культурою, що вплинуло на її концептуальну та соціальну валідність.

У 1991-2011 рр. в українській психологічній науці на ґрунті здобутків попередників (Г. Сковорода, О. Потебня, Г. Костюк та інші), набули значної потужності процеси індигенізації (трансформації імпортованих радянської та західної інтернаціональних наукових парадигм у національну українську парадигму), що стало причиною як позитивних, так і негативних проблем у становленні концептуальних засад фундаментальної та практичної психології.

Таким чином набуло актуальності вивчення засадничих проблем початкових етапів становлення української індигенної психології, зокрема об'єктом дослідження було обрано процес формування індигенної (основаної на національній культурі і практиці) української психології, а предметом – проблеми процесу концептуальних перетворень на складному шляху творення національної психології.

Сучасна світова психологія усвідомила важливість психологічних підходів, чутливих до індивідуальних та соціальних етнокультурних трендів: психологія не повинна бути західною чи східною по своїй суті; всі народи повинні враховувати як загальні тенденції цивілізаційного розвитку, так і особливості розвитку своєї нації. Таким чином, становлення української психології на засадах національної культури і практики відповідає провідним тенденціям розвитку психології у світі та потребує ґрунтового історико-психологічного аналізу.

Зазначимо, що історія християнства перших століть нашої доби досить погано документована, а тому сподіватись на точний збіг події й року, вирахованого з опорою на числа Фібаначчі на початку нашої доби було б не зовсім доречно. Нагадаємо, що раннє християнство мало суто єврейський характер і перші кроки у своїй місіонерській діяльності Ісусові послідовники зробили в середовищі єврейства. Апостол Петро та брат Ісуса Яків намагалися переконати своїх співвітчизників-євреїв у Єрусалимі, що Ісус був месією, якого вони не впізнали. Першим, хто заявив, що послання Ісуса було вселенським, що він звертався до всього людства, а не тільки до євреїв, богообраного народу, був апостол Павло (близько 55 року нашої доби). Зробивши такий висновок (перша біфуркація в історії християнської церкви), Павло визнав за свій обов'язок понести Ісусове вчення до греків, римлян та інших язичників.

Друга біфуркація (89 рік) відбулась після єврейського повстання 66–73 років, жорстоко придушеного римлянами. Після цієї події євреї-християни перестали ходити до синагог, а подекуди їх перестали туди допускати. Так завершився період, у якому християни жили й мислили, дотримувались звичаїв та законів, що їх сучасники вважали суто єврейськими, включно з практикою обрізання, дотримання певних обмежень у їжі та культот Храму.

Якщо храмове розмежування відбулося досить безболісно, то розмежування, що ґрунтувалось на основах віри, проходило дуже болісно: виникали розбіжності щодо того, як розуміти Ісуса та Його вчення. Ці розбіжності загострилися у другому столітті, що спричинило кризу авторитетів: оскільки живих свідків Ісусових проповідей не залишилось, постало питання: якому з багатьох тлумачень вчення вірити? Вихід було знайдено, коли біля 144 року (третя біфуркація) було укладено християнський канон – список книг, які склали Новий Заповіт. Приблизно у той же час було опрацьовано стислий виклад основ віри – Кредо (“Вірую”), що відбивало спільний погляд церковної громади на суть віри і правило за духовний бар’єр, поставлений між цією громадою й іншими, в чомусь із нею незгодними. Певне відношення до аналізованої біфуркації має також виселення всіх євреїв з Єрусалиму у 138 році, що спричинило до поширення євреями-християнами християнського віровчення у тогочасному світі.

З того часу і аж до наступної біфуркації (233 рік) незначні непорозуміння між християнами і їхніми сусідами-язичниками не являли серйозної загрози для релігії. Історик християнства Лінч зазначає: “Від Ісусової смерті й десь до року 248-го християни жили у відносному мирі, позначеному загальною нелюбов’ю та окремими ворожими діями з боку сусідів”. Різниця у 15 років між датою, вказаною істориком, і врахованою на основі чисел Фібаначчі здається нам не досить значною тому, що вказати точні історичні межі відносного миру чи початку гонінь є справою непростю. Ускладнює справу й те, що учений чернець Діонісій Маленький очевидно помилився на чотири – сім років, обчислюючи дату народження Христа, яку взято за відправну точку сучасної системи літочислення.

Якщо в перші двісті років існування християн римський уряд мало цікавився ними, то із середини третього століття офіційне ставлення до них змінилося. Зважаючи на зростання чисельності християн та популярності їхнього вчення серед незаможних верств населення, а головне, тому що християни не бажали сповідувати культ імператора, обожествляти його, що за тодішніми поглядами вважалось виявом патріотизму, імперський уряд робив марні спроби їх винищити. Приневолити християн до сповідання культу імператора або покласти край християнству намагалися римські імператори Децій (249–251), Валеріан (253–260) та Діоклетіан після свого сходження на престол у 284 році. Жорстокі переслідування християн при Діоклетіанові були найтривалішими і найсистематичнішими. Зрештою, християни знайшли заступника в імператорі Костянтині (312–337), який перейшов у християнську віру, чим, очевидно, підготував наступну точку біфуркації – 377 рік.

Вважаємо, що ця біфуркація відбулася близько 380 року, коли імператор Феодосій (379–395) оголосив ортодоксальне католицьке християнство офіційною релігією Римської держави. Бачимо, що похибка невпинно зменшується! Доречно зауважити, що, з огляду на характер аналізованої біфуркації, повертає до себе увагу вторгнення в імперію у 375 році невеликого племені вестготів, які перемогли і вбили імператора Валенса, після чого безперешкодно пересувалися в межах імперії й кочували так понад двадцять років, шукаючи зручного місця, де б оселитися. Це надало іншим германським народам сміливості проникати на територію імперії, селитись там і поступово християнізуватися.

Ми не будемо детально зупинятися на аналізі подій у християнському світі, що відбувалися з 377 до 610 року – наступної точки біфуркації – це тема окремої

розмови. Для характеристики біфуркації 610 року оберемо подію, яка, на перший погляд, не має безпосереднього відношення до історії “земного тіла Христового” – християнської церкви. Йдеться про покликання Мухамеда на пророка у віці 40 років (народився 570 року) у гірській печері Гхар Хіра. Вважається, що одкровення приходили до Мухамеда приблизно від 610 року до його смерті у 632 році. Мухамедова проповідь – що немає іншого Бога, окрім Аллаха – мала великий успіх. За дивовижно короткий період арабські армії, об’єднані могутньою духовною силою ісламу, повністю перекраями релігійну карту світу. Виникнення й посилення ісламу в сьомому столітті призвело до значних територіальних і людських втрат для християнства на Близькому Сході, у Північній Африці та в Іспанії.

А як за відпливом неминує наступне приплив, так наступна дата – 987 рік (зверніть увагу на величину похибки!) засвідчує початок державної християнізації наймогутнішої тогочасної держави – Русі! Ця подія, на мою думку, потребує розлогіх коментарів, але це справа майбутнього. Хрещення Русі, 988 рік спрямували нашу увагу на нашу багатостраждальну батьківщину. А куди поведе наступна дата – 1597 рік?

Як не “україноцентрично” це прозвучить, але цю точку поліфуркації ми пов’язуємо з Берестейською унією. Був це початок об’єднання Сходу і Заходу чи початок реформації, чи якихось інших, невідомих нам інтеграційно-диференційних процесів (початок кінця історії земного християнського світу?) – про це дізнаються люди, які житимуть у 2584 році...

бачення людини й людського суспільства як складної, відкритої, еволюціонуючої системи в якій хаос, випадковість, дезорганізація є не руйнівними чинниками, а швидше конструктивними, заставляє переосмислити традиційні схеми управління системою, вивести ефективні правила організації порядку із хаосу.

Якщо людина древніх цивілізацій проходила в своєму житті через одну точку біфуркації в період ініціації, а періоди життя до і після ініціації жорстко регламентувались ритуалами, звичаями, то для сучасної людини співвідношення періодів стабільного і неурівноваженого, "кризового" розвитку змінилось на користь періодів нестабільності. Аналіз праць з вікової психології засвідчує, що сума часу, яка відповідає віковим кризам вже перевершує суму років періодів стабільності. Тенденція до "розповзання" нестабільності на весь період життя людини від народження до смерті об’єктивно спричинена ускладненням психологічної організації людей постіндустріального суспільства від покоління до покоління: чим більш складна система, тим вона нестабільніша, або по іншому - чим складніша система, тим більший час її кризового розвитку у порівнянні з часом стабільного розвитку.

Ідеї синергетики вже проникли в сучасні психологічні дослідження, наприклад, при вивченні взаємовідносин неурівноважених станів з психічними процесами і психічними властивостями було показано, що неурівноважені стани обумовлюють широкий діапазон проявів психічних процесів, поділяючи однонаправлену динаміку останніх в сторону стабілізації і високої продуктивності діяльності - або ж знижуючи характеристики та зменшуючи продуктивність. Неурівноважені стани основних модальностей мають близький рівень фізіологічної реактивності, відрізняючись в основному особливостями проявів і дисперсією показників психічних процесів. Дослідження впливу психологічних властивостей на

неурівноважені стани дозволило виявити наступне. Загальні властивості темпераменту (емоційність, активність і темп) впливають на психічні стани виділяючи типові картини феноменологічних проявів станів. Ці відмінності особливо показові при актуалізації урівноважених та негативних неурівноважених станів. При позитивно окрашених нерівноважених станах відбувається зближення характеристик станів у осіб з різною вираженістю характеристик темпераменту. Тобто стани, що мають високий енергетичний рівень нівелюють вплив властивостей темпераменту. Тоді як при переживаннях відносно урівноважених станів і станів з низкими енергетичним рівнем. В свою чергу, властивості особистості визначають міру нестійкості, а також характер динаміки неурівноважених станів, що виникають у перебігу неурівноважених процесів. Основний вплив властивостей особистості спостерігається у моменти найбільших дисперсій між амплітудами фазових процесів від негативних неурівноважених станів до позитивних неурівноважених. Іншими словами, вплив психічних властивостей особистостей в найбільшій мірі виявляється в точках найвищої нестійкості психічних станів незалежно від знаку станів. Динаміка змін неурівноважених станів у період їхньої найбільшої нестійкості відбувається з опорою на сформовані властивості особистості, а з іншого боку властивості особистості якби "задають" діапазон змін станів, визначаючи амплітуду останніх.

4.2. Динаміка політичних настановлень молоді в Україні з 1991 року по 2013 рік

В період з 1991-2013 років в Україні відбулися значні політичні події які впливають на становлення політичних настановлень молоді, що знаходиться в стадії політичної соціалізації. Ці зміни привертають увагу вчених різних галузь суспільствознавства та психологів зокрема. В 1991 р. в Україні відбулася історична подія – проголошено Акт незалежності. Це призвело до цілої низки як інституційних змін в державі, так і психологічних змін в свідомості громадян.

Психологічні дослідження динаміки політичних настановлень в період здобуття незалежності національних республік СРСР були винятково актуальні. Однак в подальших дослідженнях політичної свідомості в Україні (1994 – 1996рр.) ця проблема видавалася вже не такою гострою [13].

Також, протягом 23 років відбувалися значні політичні події, які поглиблювали зміни свідомості громадян, що знов робило зміни політичної свідомості предметом психологічних досліджень вітчизняних науковців. У зв'язку з цим, постає актуальним узагальнений аналіз соціально-психологічних досліджень динаміки політичних настановлень української молоді за цей період.

Проблема дослідження політичних цінностей та установок у пострадянську епоху представляється особливо актуальною в контексті політичної ресоціалізації, та руйнування офіційної системи політичних цінностей радянського часу, які не задовольняють сьгоднішнім реаліям, і спроб знайти нову систему офіційних політичних цінностей. У період становлення нового типу суспільного ладу відбувається зміна цінностей та норм [наприклад - 10]. Зміна державного устрою, внесення коректив до "суспільного договору" неоднаково сприймається й відображається свідомістю людей та впливає на становлення їх "Я" концепції [12]. У свідомості громадян, відповідно, відбуваються трансформації – змінюються та

соціально-політичних настановлень особистості [3-8.]. Більшість з цих досліджень відзначає, що перехідний період трансформації суспільства характеризується співіснуванням норм попереднього суспільного ладу й ладу, що встановлюється. Розбіжність, яка виникає внаслідок інтеріоризації несумісних соціально-політичних норм, викликає в сфері свідомості особистості когнітивний дисонанс, політичну апатію, соціальну фрустрацію, зневіру у своїх громадянських повноваженнях, а це відбивається на вихованні громадянськості особистості.

Провідна психологічна парадигма політичної свідомості, яка склалася на цей період зазначає, що організація політичної діяльності громадян відбувається завдяки впливу соціокультурних психологічних артефактів, одними з яких є політичні норми та настанови. Спектр соціокультурних засобів, презентованих в масовій свідомості у вигляді соціально-політичних настанов, політичних принципів, в інших формах нормативних утворень, суб'єктивно "заломлюються" в свідомості особистості та утворюють систему соціально-політичних настановлень особистості. Зміст та специфіка проявів соціально-політичних настановлень, виявлених у дослідженні української молоді, дозволяє розглядати останні як характеристику громадянської спрямованості особистості. Таким чином аналіз соціально-політичних настановлень студентської молоді виводить на проблему громадянської спрямованості, яка "належить до однієї з найскладніших та найменш досліджених у психології" як відзначає Боришевський М. [9, с.3].

Дослідження соціально-політичних настановлень за системного підходу, з використанням психосемантичного аналізу ступені засвоєння соціально-політичних норм проведено Інститутом психології імені Г.С.Костюка в 2005-2006 роках (Білоконь І., 2006) [1, 6-8]. Дослідження ґрунтується на методології вітчизняних психологів (Васютинський В., Москаленко В.) щодо психологічного аналізу політичної свідомості молоді. Отримані дані свідчать про значне розшарування українського суспільства принаймні в студентському середовищі.

Враховуючи висновки та емпіричні дані наведених досліджень політичної свідомості молоді можна зазначити, що студенти негативно оцінювали динаміку політичного процесу, не вірили в покращення суспільної моралі, висловлювали думки про перевагу особистісних мотивів над суспільними. Ще в 2005 р. патріотизм сприймався як щось "надприродне", не властиве для молоді явище. Останні події в суспільстві 2013-2014 рр. свідчать про зростання патріотизму серед молоді. Події 2014 року в Україні показали актуальність подальшого аналізу динаміки соціально-політичних настановлень молоді. Можна припускати, що значно посилюються протиріччя між політичними уподобаннями в масовій свідомості громадян східних та західних регіонів України, а також має місце підвищення політичної активності молоді.

Аналіз досліджень вітчизняних науковців динаміки соціально-політичних настановлень молоді в Україні 1991 – 2014 рр. дозволяє робити наступні висновки: - за період з 1991 по 2014 рр. українські вчені вивчають політичні уподобання, переконання, орієнтації тощо в межах аналізу соціально-політичних настановлень молоді; за цей період, в результаті розвитку наукового методу дослідження політичної свідомості має у вітчизняній психології сформовано теоретичну концепцію політичної соціалізації особистості та адаптовано психосемантичний метод емпіричного дослідження політичних характеристик молоді. дані отримані

вітчизняними психологами розкривають динаміку соціально-політичних настановлень масової свідомості, та свідчать про стрімке розшарування суспільства. Розшарування суспільної свідомості проявляється в періоди виборів Президента 2004 року, парламенту 2006 року, вибори Президента 2010 року та революційних подій 2014 року. У 2014 році посилюється громадянська спрямованість молоді, що виявляється у почутті обов'язку та відповідальності перед суспільством, дотриманні певних соціальних норм, що ґрунтується на усвідомленні своїх прав і обов'язків, на почутті відповідальності та на моральних принципах особистості; встановлено, що з часів проголошення незалежності суспільство розшарувалося за двома політичними орієнтаціями "східна" – яку характеризує прагнення громадян до інтеграції з Росією, та "західна" – як прагнення інтеграції України з ЄС.

Основним механізмом виникнення та розвитку суспільних мотивів поведінки є насамперед інтеріоризація норм, зразків, вимог, ідеалів суспільства. Тому виникає необхідність наукового аналізу змісту соціально-політичних настановлень громадян та осмислення як причин розколу суспільства, так і шляхів його подолання. Завдання вітчизняних психологів вбачається в обґрунтуванні необхідності формування такої цілісної системи суспільно-політичних орієнтацій, яка б породжувала у суспільстві тенденції національної єдності та злагоди, сприяла формуванню узгодженої системи соціально-політичних настановлень особистості та забезпечила формування громадянської позиції.

ВИСНОВКИ

Україні властива власна, без перебільшення, визначна культурно-світоглядна традиція, котра відобразилася й у народній психології, й у творчому спадку визначних мислителів. На окремих прикладах ми показали, що розвиток наукових шкіл, які ґрунтувалися на визначених принципах, зазнавав в Україні особливих трансформацій, що межував майже із цілковитим запереченням. Ця тенденція є очевидною в розвиткові теології, філософії та мистецтва. А отже, вона так чи так мусить проявлятися й у випадку з розвитком психологічної науки в Україні. Розкриття цієї тенденції вимагає окремого розгляду у форматі статей і монографій. (І останнє речення цілком можна розуміти як декларацію про наміри.) Наразі ж ми можемо висловити лише своєрідну гіпотезу: та увага, яку українські психологи (науковці та практики) приділяють гуманістичній психології, а також герменевтиці, можливо (чи радше – напевно) свідчить про неперервність наших світоглядно-екзистенційних традицій. Змінюються назви методів і шкіл – форми змінюються, але сутність залишається незмінною. Бо на те вона і сутність.

Тепер, коли в Україні йдуть активні процеси усвідомлення національної історії, культури, науки, нами було досліджено, як вони розвивалися на різних історичних етапах, в якій спосіб відбувалося становлення фундаментальних наукових концепцій вітчизняної психологічної науки. Ці знання не лише збагачують нас інформацією про погляди різних учених, вони дають змогу побачити місце вітчизняної науки у світовій науці: її загальні риси, з одного боку, і своєрідність — з іншого.

Розвиток національних ідей є для сучасного становлення національної психологічної науки соціально значущим; висвітлення базових конструктів, концептуальних положень вітчизняної психологічної науки, що віднайшли власне втілення у світовій психології й у психологічній думці України; становлення національної і громадянської свідомості і самосвідомості; корекція ціннісних орієнтацій, життєво-суспільних настановлень, стимулювання потреби наукового концептуального мислення, що загалом, за умови практичного втілення, безсумнівно матиме вплив на позитивну динаміку наукових процесів в країні.

Отже, становлення провідних ідей української психологічної думки та психологічної науки розгорталося відповідно до зміни загальноєвропейських світоглядних парадигм і культури; властиві українському суспільству соціальні практики, ціннісні уявлення й орієнтації постають у релігійних, філософських і наукових працях українських авторів як особливі предмети рефлексії.

Історико-психологічний аналіз становлення провідних ідей в українській психологічній думці дав змогу *встановити*, що відповідно до того чи іншого історичного етапу розвитку психологічного знання як такого відбувається змістова акцентуація сутнісних ознак предмета історико-психологічного дослідження. Так певною мірою акцентується механізми виявлення або проявляння, зародження або народження молоді, нової наукової галузі (у даному випадку психології), або механізми набування та накопичення культурно-історичного досвіду науки. Поняття культурно-історичний досвід науки, як правило, визнається вихідною категорією як загального культурологічного дослідження, так окремого конкретно-наукового наприклад, історико-психологічного. Отже, не тільки на рівні виділення, відокремлення, умовного позначення предмета дослідження, але й на рівні його

змістовного пояснення, поняттєвого та категоріальної об'єктивізації відбивається гносеологічний синтез етнокультурного дослідження як такого і історико-психологічного дослідження зокрема.

Показано, що в історико-психологічному дослідженні історико-культурний підхід дозволяє поєднати різні форми світоглядної орієнтації, аби у їх порівнянні віднайти сутнісні ознаки історичного поступу. Проте, таке поєднання не є стихійним і має здійснюватись відповідно до певної моделі тлумачення сутності досліджуваних явищ.

Констатовано, що історико-психологічна рефлексія і реінтерпретація процесу становлення в етнокультурному контексті психологічного світогляду наших попередників з метою інтеграції досвіду осмислення ними душевного світу людини у сучасний процес пошуків психологами виходу із кризового стану, домінантою якого є відсутність цілісного погляду на природу і покликання (сєнс буття) людини, є гостро актуальною потребою сьогодення, адже саме психологічну зв'язність уможлиблює включення досвіду минулого у єдину лінію розвитку психологічних знань на шляху осягнення душевного світу людини.

Проаналізовано наявні у вітчизняній психології погляди на можливість уведення до предметного поля світської психології теологічних вчень, орієнтованих на осмислення природи і призначення людини як духовної за своєю сутністю істоти.

Показано, що здійснюваний на сьогодні активний процес запозичення психологами поняттєвого апарату релігії відбувається поза опори на відповідну методологічну платформу. Робиться висновок про необхідність розроблення теоретичної бази дослідження, яка б виключала можливість неупередженого тлумачення дослідниками реалій, які донедавна складали юрисдикцію релігійного світорозуміння.

По завершенню теми *запропоновано* якісно інший підхід, що ґрунтується на плюралістичному баченні розвитку психології другої половини ХІХ – ХХ сторіччя. Основою цього підходу є розроблена нова, більш повна і більш диференційована типологія напрямків психології другої половини ХІХ, а також, всього ХХ сторіччя. Показано, що у другій половині ХІХ сторіччя в українській науці і філософії означилися чотири основних, методологічно і світоглядно різних і багато в чому полярних напрямки вивчення та розуміння людини: природничо-науковий, емпірико-філософський, релігійно-філософський і духовно-академічний. У нашому колективному дослідженні ми зупинились на двох психологічних напрямках: релігійно-філософський та духовно-академічний. Запропоновані психологічні напрями відтворюють важливість і значущість психологічних учень і програм, що існували в той час.

Для обґрунтування нового методологічного підходу *розглянуто* і попередньо *потрактовано* психологічні погляди вітчизняних мислителів: П.Д. Юркевича, М.Я. Горота, Г.І.Челпанова, В.В.Зєньковського, І.О.Сікорського, Г.С. Костюка та ін.

А також, *розкрито* наукові студії стосовно бібліографічної спадщини викладачів Українського вільного університету з питань психології особистості (О. Кульчицький), педагогічної психології (Г. Ващенко, Я. Ярема), етнопсихології (В. Янів, І. Мірчук), що дало можливість частково відтворити картину науково-просвітницької діяльності цієї освітньої установи в минулому столітті.

Отже, *започатковано* реконструкція окремих фрагментів вітчизняної історії психології, виходячи з іншого деідеологізованого і деміфологізованого бачення цієї історії. Отриманні новітні історико-психологічних факти повніше характеризують етапи формування української психології, а також створення завершеної системи знань з історії національної психології.

Науковий керівник НДР,
в.о. завідувач лабораторії історії
психології ім. В.А.Роменця
Інституту психології
імені Г.С.Костюка НАПН України,
доктор психологічних наук , доцент

Турбан В.В.